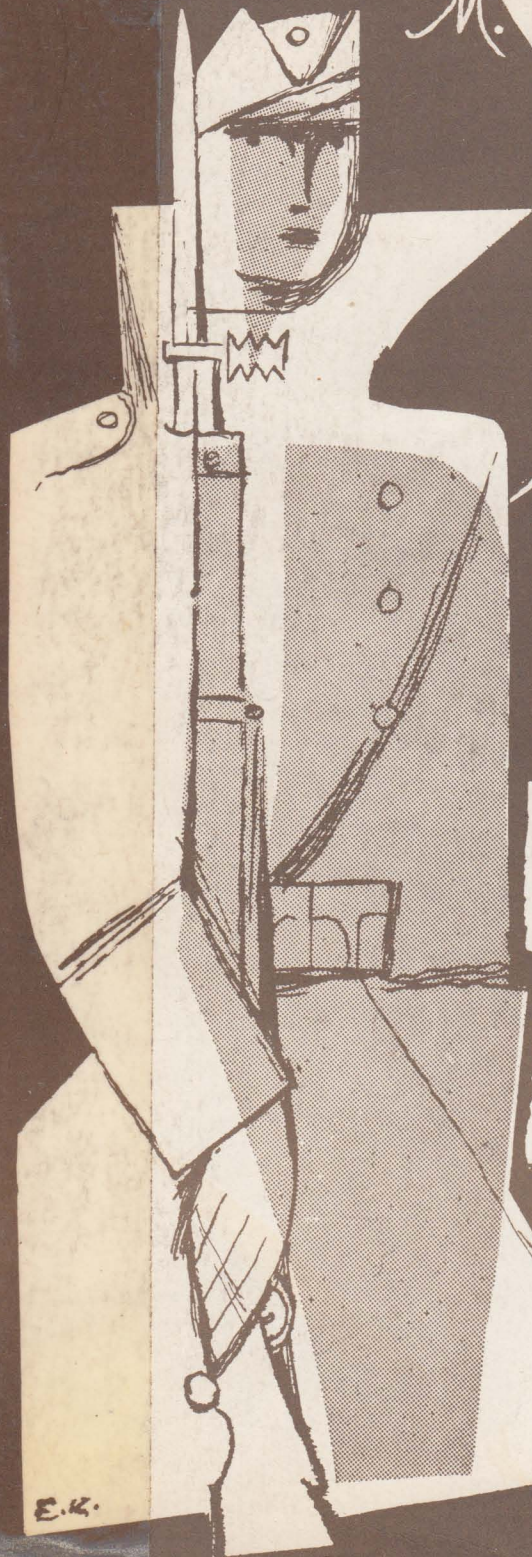

М. Островерха

БЛИСКИ
І
ТЕМРЯВИ

MICHAEL OSTROWERCHA

DAZZLEMENT AND GLOOM

NEW YORK — 1966

МИХАЙЛО ОСТРОВЕРХА

БЛИСКИ І ТЕМРЯВИ

1918 — 1919 — 1920

diasporiana.org.ua

НЮ ЙОРК — 1966

**Обкладинка роботи мистця-приятеля
Едварда Козака.**

Накладом автора

У ГАЛИЦЬКІЙ ВОЛОСТІ

Перша частина

*Всім Дружам із Великого Шляху —
присвячую.*

Коня готують на день бою,
але від Господа перемога.
Старий Завіт, Приповідки, 21-31.

Картання проймає розумного більше,
аніж сто ударів дурного.
Приповідки, 17-10.

„Горе мені, бо я мовчав”.
(Ісаїя)

**
*

Весна.

Безмежна блакить усю землю огортає — пристрасно, сильно, снажно.

Легіт — гуло, співно віттям колише. А зелень, що крізь неї сонце прозирає, — ритмічно тонами по землі розсипається. І цвіти палають гарягою поліхромією, що їй основа: киновар.

Над усім — сонце.

І запах бердульця.

Цей запах несе мене в Україну; так бо пахло там у 1917-1921.

Уся Україна, найменший закуток, того запаху повен був. Я — й такі як я! — мав тоді того запаху повні груди; в серці, у крові мав його.

Пянкий запах волі.

Пянкість несла нас на: Київ, Львів, Крути, Мотовилівка, Базар. Усе ж бо у гарягих тонах і кольорах, а їм основа — киновар.

Образ за образом, умлівіз, мов лисказка, перебігає перед огима моєї пам'яті.

А я — далеко тілом від України.

1964 рік!

Там — зорний, московський ворон крязе.

На селі, на весь рік, нашому селянинові дають звертку збіжжя. Хозеш — їдж, хозеш — дивися на нього, хозеш — на прикуску бери його.

Тут, то там, біля нужденної хати, крутиться курка. Інколи, головік або син у колгоспі крадькома ки-не в кишеню жмінку зерна і — як не ввіймають — принесе його цій куріпогці.

На селі — нічого не купиш, нема зого купувати, нема й защо купувати.

Лиш горілка — є!

За це Москва дбає.

Білий хліб та й усього подостатком є — лиш у Москві та й інших показових городах.

А старий римлянин Терентій Варроне виразно ж каже:

„Римську імперію, її потугу боронив лише селянин, а не міщух...”

Ото ж, Москва й нищить село в Україні, бо міських джигунів та холуїв не боїться вона; ще й годує їх, цих галапасів нашого села, щоб гладкі й пишні були: на показ туристам.

А ще як згадаю отих нещасних, наших же, плазунів, оте „гаде”, що кацапський лапоть лиже, що їм на імя „З4”, а при них і наших „культобманених”; як ізгадаю, що Україна, приростом населення, до „жовтневої революції”, була найсильніша в Європі, і мавши

42 мільйони свого, національного чистого населення,
— нині має 32 мільйони, мішаного, то . . .

Таки треба утривалити ці тони, кольори й запахи:
1917 — 1921.

**

— Пиши спогади з років нашої визвольної боротьби, з нашої Армії. Як не напишеш їх ти й такі, як ти, тут, на землях вільного слова, то хто ж поважить-ся написати їх там, на тій землі, де й думка невільна?! . .

Таке мені пишуть, говорять, наполягають знайомі й приятелі.

А мені — лиш натякнути на це, як у пам'яті мигунцями перелітають образ за образом, подія за подією, то ясна й соняшна, то сумна й понура: Буковина — зелена й закосигена, Закарпаття — тверде й нескверне, Галичина — метка й працьовита, та й велика Україна — безмежньо гарівна, багата, непогамовно-волелюбна. Хто з нас ці Землі оволодіє, той буде великий у нас, і перед світом!

Проходять і друзі, один за одним, із того широкого, тернистого шляху: Соборної України! Деяких іще памятаю, і ніколи, до моєї смерті, їх не забуду, великі бо лицарі були вони. Деяких, ті сірі, невідомі, буденні, може життя їх і зламало, але й вони терням України поранили своє серце, — хіба можна їх забути? Деякі ж, лиш тіні-згадки проходять повз мою пам'ять: вони напевно простять мені, що забув я імена їх.

Але, з цим запалом, із цією тугою — писати ці спогади, приходить і призадуму старшого віку: навіщо писати спогади в цей жажливий час а-бомби?

Кому? Адже, коли був час останньої руйни нашого світу, тоді нічого не змогли переконування, наолягання й таких світогів фабіяно-паціфістичної ідеї, як Айнштайн і Б. Рассел: не уживати а-бомби! Г. Труман наказав скинути а-бомбу — та ще й першу! — на Гірошіму-Нагасакі і: виграла війну... Москва.

Як зупинитись думкою на писаннях К. Ясперса, К. Фабра, Гінтера Андерса, Макса Борна, то виходу не видно. „Не можна скасувати війни, як не можна скасувати й поліції. Не можна знищити а-бомби, бо історія не вертається назад...” — пише Корнелій Фабро. На це М. Борн подає раду: „... арбітром у справах а-бомби може бути лиш Папа, як найвищий авторитет Церкви”. Знаємо й те, що Папа доброти, Іван XXIII, батько любови й милосердя, передбагаюги все велитенське лихо, що його несе а-бомба, видав слазну енцикліку „Пазем ін терріс”, та й не до католиків, не до християн, а до всього світу — до всіх народів доброї волі.

І стає беззглядно сумно.

Та приходить інший гомін думки: потривай, не попадай у крайноту! Заглянь до історії, вона бо не лстива взителька життя, хог ніхто й не слухає її. Та ж кожен новий воєнний винахід, — залежно до того він признажений, оборона ги напад, хог це, гасто, ріг умовна, — викликав страх. Один із королів Спарти, побазивши вперше катапульту, кликнув: „Ось, і могила хоробрості!”. А винахід стрільного пороху хіба не викликав був горну тривогу у світі, що надходить заграда людству? Чи ж не злославив Л. Аріосто цьому винаходові у своїм „Шаленім Орлянді”:

„... Як же знайшов ти, злогинний і гидкий
Винаходе, місце в людськiм серці?”

Страх, непевність, це постійний мез Дамокля над
людиною, а по християнськи сказати: палець Бога
над людиною, щоб вона опам'яталась і до Нього на-
вернулась.

Врешті, — у межах, у яких людині можна перед-
бажити, — вчені заповідають: після найближчої війни
на світі останеться ще одна третина людства. В такiм
випадку — треба далі надіятись і жити й діяти! І спо-
гади — мої й інших — писати.

Надто, Україна веде свої визвольні боротьби вже
від кінця XVI століття, від Байди Вишневецького по-
завши. Підносимось і падаємо, знову підносимось
і знову падаємо. Але в серцях наших визнатних оди-
ниць, ідеалістів, що цю боротьбу — при допомозі Бо-
жій! — ведуть, завсіди живе, жевріє незгасний фе-
нікс: ідея визволення. І як поглянути перспективізно,
на нашу історію боротьби визволення, то ми постійно
йдемо вперед. Не припинять цього нашого ходу впе-
ред ніякі світові кліки, — що то для них наша Укра-
їна: австрійська інтрига, то Провансалія, то Пенсиль-
ванія! — бо воля народу і його боротьба є й будуть
сильніші.

Тут, порівняльно, приходить мені на думку Голян-
дія. Старий Пліній назвав її: „нобіліссіма Батавіо-
рум інсула”. Її боротьба з постійною небезпекою від
моря і наша боротьба з постійною небезпекою від
усіх, посередніх і безпосередніх, сусідів, це боротьба
за існування. Голяндія від світанку свого буття на
цій своїй землі веде боротьбу з морем. Захищаючись
перед постійним напором моря, Голяндці до нині бу-

дують греблі, й усе більше виривають морю суходіл і роблять його життєдайним, дістають поля, пасовиська. Старовинні Латини говорили: *Deus mare fecit, Batavus litora*, Бог створив море, Батавієць береги. І до нині, у Голяндії одна з постійно важких справ, це греблі перед морем, перед загрозою руйни.

В старовині, коли у Голяндії були незгоди, сварки, сутизки чи й бої, партійні, релігійні, родинні, династичні, — як море десь перервало греблю й наступала небезпека заливу суходолу, — що тут він є нижчий від позему моря, — тоді негайно діяв державний закон: Мир гребель! Священний, ненарушаний Мир, коли всі й усякі непорозуміння, ненависть і сварка чи й бій — припинялись. Хто ж був такий зарозумілий, відважний, що цього миру не пошанував, не зберіг, того карали смертю.

Чи не приходить і в нас пора на такий недалекий, усеукраїнський Мир гребель?

Бо наші греблі — прорвані . . .

**

Невелика ця книжка моїх спогадів. Але хитро сказав Француз Жубер: „Щасливий той письменник, що може дати гарну, малу книжку”.

Ці ж спогади признаєні, радше, для нашої молоді, щоби, перегтавши їх, не повторила фатальних у боротьбі за нашу самостійність недоліків наших . . .

Бронкс, Н. Й., 16 травня 1964.

А в т о р

З ХВИЛЬ СТИХІІ

Слово є сильніше за того,
хто висловлює його.

Гуго фон Гофмансталь.

Весна.

Перші дні травня 1918.

Командант 26-го етапу південно-західного фронту, московської армії, полковник Білінський, стояв на порозі дверей свого кабінету, опертий до одвірка, в руці тримав лист і суворим поглядом водив по підчинених йому чиновниках і нижчих військових урядовцях, що сиділи при канцелярській праці. Дехто з них кивав на полковника побіжним поглядом, зором міряв лист у його руках і далі схиляв голову над працею, привикши до звички старенького, що часто ставав собі на цім порозі. Ця його звичка не турбувала й мене, найнижчого урядовця цього етапу, бо — за прихильною згодою капітана Розенберга та й наступних командантів етапу полковника Тілло, підполковника Сцепури й полковника Білінського — я, як полонений австрійської армії, провадив журнал виходячих і входячих листів, очевидно — крім таємних.

По хвилині мовчанки висока й старечо-струнка постать полковника випросталась, лівою рукою потягнув він по своїй сивині й почав:

— Гаспада!

Обличчя усіх звернулись на полковника, що, послідовно оминав слова: „таваріщ”, яке від Пурішкевича, Керенського, Леніна було вже набрало окремого тону і значіння.

— Тут, ось, у мене, є наказ від Уряду Української Держави з Києва. В ньому сказано, щоб усі військові, що знаходяться тепер на землях України, зареєструвались і подали свою національну приналежність.

На хвилину зупинився, подумав, став далі говорити:

— Що ж до цієї приналежності, то кожен із вас хай поступить так, як йому зветься його сумління, честь, а радше — свідомість. Я ж особисто, щоб ви це знали, хоч і не вмю української мови й тому говорю оце до вас у мові московській, зареєструвався як Українець, бо Українцем я себе й почуваю!...

Скінчивши, відійшов до свого столика.

Настала тиша. Всі поглянули по собі. В сусідній кімнаті голосно хрунькнув діловод Гавриїл Артемович Паславський, родом із Брацлава, сущий малорос.

Цей наказ Українського Уряду передавав старий, царської служби полковник, що вже у війні, з запасу, пішов із любови „к царю і атечеству” віддати може й останні роки свого життя. І ось, тепер, із вибухом революції, у ньому прокидається, може й століттями малоросійством приспане — українство. Не диво, що ця коротка, звязка його мова мене зворушила і зрушила.

Корець, — де тоді стояв цей етап, — уся простора, соняшна й така приголубна Волинь, як і вся Україна, прокидалась до повного національного життя; стихія все стрімкіше зростала й до решти рвала мос-

ковські греблі. Найкраще і підкреслено виявлялось це в рухливій та відданій праці для своєї Держави — спершу Урядові Центральної Ради, а потім Гетьмана — таких тодішніх діячів: д-р Багринівський, Бондаревський, о. Ціпановський, о. Прокопович, Білостоцький, Огійчук і брати Олександр та Левко Головки.

Всі події, що виринали одна по одній із хвиль нашої революції — найголовніші: III Універсал, IV Універсал, Берестейський мир, Гетьманат — сповнювали всю мою істоту чимось великим, що його я ще не міг тоді охопити. І я, діждавшись відповіді від сот. Романа Сушка з Києва, вертаюся у місяці червні 1918 до Галичини*).

Нове звено подій

Перший листопад 1918: вершок увінчаних трудів для усіх тих Українських Січових Стрільців і Українців-воєнків австрійської армії, що — як емісарі — підготовлялись і підготовляли цей світлий день. На всій землі Західньої Области Української Народньої Республіки — все прокинулось до життя. Українським Січовим Стрільцям, — що за час їх постою в Україні, у Єлисаветгороді, слідкувало за ними, за їх психологічними процесами, за виявами їх участі в житті Української Держави сторожке око австрійського уряду та його штабів при дбайливості Поляків, — вернувшись із України, не у Львові призначено їм постій, а на Буковині. Тут і застав їх цей історичний день. Із хвилиною ж проголошення самостійности ЗОУНР, рушили УСС на Львів.

---

*) М. Островерха: Грозна калина, 1962.

Пополудні 5 листопада 1918, — а не 6 листопада й не передполуднем, що, після докладної розмови з приятелем тодішніх днів, справляю тут помилку в моїх спогадах „Грозна Калини”, — коли заходяче сонце гарчало пурпурою зпоза хмар, наша сотня поворотців із полону, під командою пор. М. Девосира вирушила з села Старе Село, через Давидів-Сихів, у напрямку стації Перзенківки. Нас супровожала примітивна з деревляних бальків і піску споруджена панцерка. Від Сихова, розвинувшись обабіч залізничного шляху в розстрільну, ми почали наступ, а панцерка, поволі посувавшись, острілювала гарматнім вогнем стацію Перзенківку. Смерклось, як ми здобули Перзенківку й обсадили цілий відтинок, від села Сокільники аж до Стрийського Парку, з звязком із Яцкової Гори. А крім цього, нашим завданням було: постійно висилати стежі до Зубри, Солонки ну й до Сокільник.

Як нині згадати, то воєнні дії на цьому відтинку проходили незначні, але вельми неспокійні, ненадійні й томливі: день і ніч треба було бути в постійному поготовлі. Полякам вельми залежало мати у своїх руках мости, що проходили над залізничним шляхом Львів-Станиславів; очевидно, наважувались вони здобути й Перзенківку. І одного ранку зробили зовсім несподіваний випад. Бій закипів таки в самій Перзенківці між хатами. Ми з села не уступили. Тоді найкраще виявив свою боєву зручність і, при тім, повний спокій четар Тарас Франко з своїм відділом, що przypadково опинився був тут тому, бо Поляки були виперли його із його становищ. По одногодинному жи-

вому і справді рухливому бої, ми Поляків виперли на захід, розбивши їх.

На цім відтинку був із нами шістнадцятьлітній юнак. Він походив із львівської робітничої родини. Був він на одно око сліпий. Це не перебаранчало йому бути відважним і добрим стрільцем; і був він незвичайно живої інтелігенції. Саме в цім бою за Перзенківку він дістав важне військове завдання: перейти бойову лінію, фронт, і вивідати про розташування та скількість польського війська в смузі головного двірця і кадетської школи. Перейшов він фронтову лінію на самім краї нашого лівого крила. Довго не спускав я з нього ока, поки на тлі заходячого сонця не зникла на небосхилі його дрібна постать. Це є той один із багатьох наших невідомих героїв.

Пополудні 10 листопада прибув на мій відтинок пор. Микола Глібовицький, що вперше тоді був я його пізнав. Пильно й уважно приглядався з далековида с. Сокільникам і околиці. Відходячи, сказав мені, — хоч я його й не питав, — що незабаром гарматнім вогнем знесуть с. Сокільники. Було це село польське, крім декількох хат у східній частині, що були українські. Про ці наші хати пор. М. Глібовицький знав. Це село тримало постійний звязок із польським військом і з цієї сторони приходила постійна загроза для наших становищ проти Львова. Коло 3-ї години того ж пополудні наші гармати відкрили вогонь і, після короткого обстрілу, спалили це село. Смерком пішла туди наша стежа — польське населення майже все покинуло село. Українські хати, на східньому краї села, стояли цілі.

Пізнім вечором, 10 листопада, наш цілий відтинок дістав із Начальної Команди зі Львова наказ, що завтра ранком починаємо загальний наступ на кадетську школу. І вчасним ранком, 11 листопада, коли мріло на день, наші відділи, відповідно розташовані, почали наступ на всій лінії. З моїм відділом наступав я від залізничного шляху Львів-Станиславів, між першим і другим мостом Перзенківка-Львів. Побачив я тут і сот. Семенюка й від нього докладно довідався про наше завдання: підійти під саму кадетську школу; тут зараз же, як лиш підійдемо, будуть доставлені важкі міномети; а нашому наступові мають помагати наші гармати. Замріяла мені надія, що, нарешті, цей важний для Поляків пункт опертя, ми здобудемо.

Наша оточна лінія поволі, уперто, мовчки — лиш тут то там падали короткі накази — посувалась наперед. Поляки засипали нас лиш крісовим та кулеметним вогнем. Наші гармати — мовчали, а ця мовчанка була причиною повільности нашого наступу. Старшини і стрільці криво підсміхались: як його здобувати масивний бльок казарми без гарматньої помочі? Короткий день нахилився до смерку. Ми вже дійшли до нашої першої мети: вежа — запасник води. Тут мав бути наш оперативний штаб цього наступу, тут ми повинні були дістати остаточні накази кінцевих операцій на кадетську школу, сюди повинні були прибути міномети. Дорогий час минав. Команданти відділів присилали своїх вісткових, а то й самі, ті ближчі, приходили по накази — не було ні штабу, ні мінометів. Запав осінній, мокрий, холодний смерк. На настрою

ваготіла оця дивна, добре задумана, недоладно при кінці поведена операція.

Біля мене, в смерку, став молодий студент Могильницький, — родом із Бучача, що його батько, лікар, був твердий старорусин, — із крісом у руці, і порадив мені:

— В онтій хатині, там на долині, печуть бараболі, підіть! За весь день треба б хоч одну бараболину спожити! . . .

Поглянув я на нього, подякував, але по ту бараболину не пішов — було мені ніяково перед моїми стрільцями, бо ж і вони нічого не їли. Але, незабаром, той мій краян приніс мені цей теплий присмак.

Зовсім істемніло. Поволі бій утихав.

Несподівано наше ліве крило дістає сильний удар із боку, від Зимної Води-Скнилів. Ми, як і все тодішнє старого австрійського вишколу військо, не витримали цього удару з „флянки” й стали з поспіхом відступати. З моїм відділом я опинився на Яцковій Горі. Настрій у всіх нас був, як по кожному відступі; але ця наша невдача йшла на рахунок неясних недокладностей штабу цієї виправи . . . Старшини і стрільці, потомлені, голодні, схоронились перед осіннім і прикрим холодом ночі у порожних — деякі ще гарячі були! — печах цегольні. На дворі стояли всюди вартові, що їх, задля зимної ночі змінювали кожної чверть години. Вчасним ранком, я з моїм відділом, вельми обережно, попри електривню, дібрався на мій відтинок Перзенківка-Стрийський Парк.

Та найпригноблівіше — бодай для мене — було на цім фронті, тут під Львовом, де — повстання у Києві проти Гетьмана.

— Тепер, коли маємо такі і стільки фронтів, це повстання не віщує добра нашої Держави! — подумав я, дивившись на Львів, де з цитаделі лунали постріли наших гармат.

Мені, й таким як я, що хотіли самостійної і від нікого незалежної України не за якоюсь зокрема окресленою ідеологією однієї партії, а хотіли України, в якій, очевидно, нехай були б і партії; я й такі як я, що в Державі Гетьмана бачили повний лад життя, — це повстання (що його приготували й виконали, — як згодом І. Мазепа у своїй книжці: „Україна в огні революції” подав, — наші демократи й соціалісти, як правдиві „барабашівці”, що від першого дня влади Гетьмана аподиктично відмовилися від співпраці з Урядом Гетьмана) стало передвісником подій, що за нецільних два роки довело до повного упадку, по сьогоднішній день, самостійности України.

Очевидно, що останній, перед самим упадком, акт Гетьмана важко похвалити. Але — це ж було: потапаючий і бритви хапається. Та й узагалі, усі наші політичні провідники часто хапались за бритву! Скажім цю неприємну правду . . .

У грудні, 20 дня, українські війська опустили Львів. Почалась його облога.

Сірі, важкі, як оливо, хмари вкрили небесні простори. Зимовий холод проникав до кости. І як у деякий день блиснуло сонце, то й це була велика розрада для нашого вояка в цій війні.

До нашої Начальної Команди Армії прийшли нові, кращі, військові люди. Найбільше певности духа в нашу Армію вносив новий начальник генерального

штабу Євген Мишківський, полковник генерального штабу царської московської армії.

За фронтом

Постійна, день і ніч, напруга уваги, постійне й суворе почуття обов'язку та відповідальности, стежі, боїв чи не їв, спав чи не спав, — і то я сам, усю ніч, ходив від стійки до стійки на всім моїм відтинку і чув над сторожкістю, — усе це привело мене до того, що я став крайнє фізично вичерпаний, зовсім охляв. І під час однієї сутички з Поляками, і знову під Кадетською Школою, мене стягнули з боевої лінії і я опам'ятався у лічниці у Станиславові.

Та не на моїй особі хочу тут коротко зупинитися, а на цій лічниці. Якщо пам'ять не заводить мене, то ця лічниця містилась у казармах при головній, що з залізничної стації йде, вулиці. Була ця лічниця скромна, чистенька, але вигідно влаштована, на воєнний та ще й революційний час добре у медичне знаряддя вивінована. Лікував нас усіх, ранених і недужих, д-р Мондшайн, Жид. Кожне дополудні був він біля кожного раненого чи недужого, докладно обслідував його стан.

Найвищого ступня християнської посвяти, відданости й патріотизму виявило тут наше жіноцтво. В першу чергу треба тут згадати Марію Мардирович — завсіди готова до услуги, приявна в кожній кімнаті, промовила чи запиталась кожного недужого, раненого чого він собі бажає. Така ж жертвенна друга пані була Марія Скождополь: завсіди з словами розради, з усміхом на устах, щиро прихильна принести поміч. Були й молоді панночки, гімназистки й семинаристк

з вищих кляс, як прудка, працююча й дотепна Галя Веселовська, з розсміяними очима Стефа Лісковацька — її брати були УСС — і розміряно-спокійна, мила русявка Марійка Федишин. Були й інші, що їх імен не пам'ятаю. Усі вони припадливо, з християнським милосердям піклувались раненими й недужими, а при важко хорих, при гарячкуючих невідступно, день і ніч сиділи. Думаю, не треба б тут вияснювати, що вся ця обслуга була благодійна, виходила вона з доброты серця, безкоштовна.

Коли я вже піднявся і став ходити, тоді почав я нипати — як було можна — по інших відділах лічниці й тоді побачив я тут, у другому крилі будинку, і нашого добрягу усусуського лікаря д-ра Володомира Білозора.

— Пане-товаришу! то може чоловіка шляг трафити, як бідний стрілець гине, бо відповідних медиків бракує! — скаржився у своїм стилі.

З лічниці дістав я 14-денну відпустку для скріплення здоровля. Дома, тобто в Бучачі, куди я й приїхав на цю відпустку, наше державне життя ішло повним і доладним ходом. Це для мене, вояка, що крім нашого фронту нічого не бачив та й не знав цього життя, була приємна дійсність: наша молода Держава набирала розмаху. У військовій команді міста, куди пішов я зголосити моє прибуття на відпустку, зустрівся я з моїм знайомим, що тут працював, пор. Євгеном Колянківським. Розвивалось у цім місті й культурне життя: пригадую собі одну цікаву доповідь із історії України, що її мав чет. Кавецький; у „Просвіті” Остап Сіяк приготував хор до концерту Шевченка.

Моя відпустка швидко закінчилась. Вийшов я до Станиславова і зголосився у Коші УСС. В канцелярії Коша урядовав тоді чет. Квасниця — стрункий, високий, інтелігентного і ясного обличчя молодий старшина; родом був він із с. Джурина. Здав я йому мої документи й просив призначити мене до котроїсь вимаршної сотні. Він, випитавши в мене про перебіг моєї служби в УСС, сказав:

— Ви, товаришу, відійдете до Старшинської Школи в Золочеві. Саме тепер будуть там починати другий „турнус“. Зараз дістанете документи й завтра — в дорогу!

А було це при кінці лютого 1919.

В Старшинській Школі

Старшинська Школа в Золочеві містилась у казармі, де за Австрії стояв 35-ий полк піхоти. Командантом Школи був отаман Фещур. Вишкільники, до вправ, були булавні: Венгжин, а прізвища другого не пригадую собі. Учителів теорії, всі старшини, — а наймиліший із них, товариський, був учитель звязків! — їх прізвищ також уже не пригадую собі. Усіх кандидатів-учнів було понад 120. Між ними були й хорунжі, що за боеві заслуги дістали цей перший ступінь старшинства на фронті, не мавши старшинського вишколу. В цій Школі були Галичани, Холмцаки, Воляняки і трьох із східних земель України. З цих, іще памятаю двох: Василь Руденко, з Харкова, і Михайло Семенець, із Полтави. Мені призначили кімнату й ліжко в ній. У цій кімнаті застав я вже, між іншими, десятників Василя Солодкого і Юзка Типкевича — УСС. Було нас у цій кімнаті шістьох.

Вже від першого дня ми всі пізнали себе. Найпрудкіші були співаки — пісня найкраще єднала молоді душі. Йшли на вправи — співали, вертались із вправ — співали. Все населення міста, на вулицях, що ми ними проходили, з балконів і з вікон, приглядалось нам і прислухувалось нашій пісні: небо, сонце і ми співали весною! Василь Руденко мав бас, що крив цілий наш вояцький хор! Так було щоденно, бо й у негодю заправляли нас до твердості вояцького життя. Кожне ж пополудне було призначене на науку теорії — історії: нашого війська, військ і походів, стратегії, зброї усіх родів і пізнання її, звязок, телеграф, телефон.

Якось, одного передвечора — а було це 6 березня — вертався я з міста й зауважив у однім із казарманих будинків дивний гамір; стрільці вибігали на майдан, махали руками й живо та крикливо розмовляли. Нічого незвичайного не підозрівавши, я пішов далше моєю дорогою до будинку нашої Школи. Щойно тут довідавсь я, що весь гарнізон вояцтва бунтується проти старшин. Незабаром побачили ми, як вояки виходили з казарманиго будинку і, зі зброєю у руках, сунули в місто. Смерклось, як отаман Фещур, децю подратованийий, прийшов до нас і наказав:

— Негайна збірка всіх, із крісами й кулеметами.

З міста вже неслись крики, гамір; падали поодинокі стріли, дзвеніло бите шкло. Частину Школи, розбивши її на стежні гуртки, вислав от. Фещур на місто з докладно означеним завданням. Памятаю, що хор. Степан Терлецький стояв із кулеметами на площі міста, біля військової Команди Міста — де урядував тоді командант міста сот. Омелян Лесняк і, між інши-

ми, працював там тоді хор. Михайло Чорнодольський — і час до часу, як було необхідно, сипав серію з кулемета понад голови збунтованих. Вони розбігались. На досвітку всі збунтовані покинули місто і зосередились на залізничній стації, яка тоді була досить далеко й окремо від міста. Було ясно, що хтось командує цим збунтованим вояцтвом.

Ранком, коло 8-ої години, от. Фещур зібрав усю Школу й подав докладний наказ наступу на залізничну стацію — зі сходу ми, а з заходу наближався курінь піхоти зі Львова. Наступ почався, і коло 11-ої години ранку бунт був зліквідований. На стації арештували двох старшин, що не належали до золочівського гарнізону; один Галичанин, один ізнад Дніпра. Їх поставили перед військовий суд. Стрільці смирно до казармів вертались.

Рівночасно, з міста до казарм надїхали верхи от. Фещур і пор. Ярій, ведучи між собою вояка в московському однострої. Цей вояк, радше солдат, хвилинами опирався, не хотів іти, — от. Фещур бив його плазом шаблі, а пор. Ярій тримав готовий до стрілу револьвер. За ними йшов рахунковий нашої Школи, старший десятник — був це гарячий Лемко — і лаяв та злозязичив цьому солдатові.

Несподівано, змішались один із одним три менти: стріл, крик от. Фещура: „Не стріляй!”, упадок солдата на землю.

Старший десятник, у своїй нескладній простоті, розгарячившись, стрілив до солдата в спину.

Солдата затягнули на вартівню. Прийшов лікар, щоб його ще урятувати, бо ж треба було довідатись від нього: хто він і що він? Усе надаремне — він зги-

нув. У нього знайшли, зашитий у шинелі, один особистий документ: був це Поляк із Варшави, один із провідників цього бунту. Говорив він мішаниною московсько-польсько-української мови. Тоді це нікого не вражало, бо ж у нашій Армії були старшини і вояки, Українці зпід Ряшева, Ланцута, що розмовляли по польськи, були старшини і вояки з московської армії, Українці, що розмовляли по московськи; ні одні, ні другі української мови ще не знали.

Наступного дня, 8 березня, у Школі далі праця пішла звичайним, щоденним ходом. При цій щоденній праці ми ще мали вільні вечорі, що треба було їх заповнити. То й виринула між нами співаками думка: оснувати театральний гурток. На це треба було мати дозвіл від команданта Школи. І ми, починателі цього задуму, постановили стати в цій справі до звіту. Станули до звіту хор. Ст. Терлецький і я. Отаман Фещур, що сам був людина культури, відразу погодився на цей наш задум, але:

— Жіноцтво у вашому театральному гуртку має бути вибране зпоміж перших українських родин Золочева. —

Після звіту, зараз увечері, пішло нас три двійки, як представники Школи, до домів родин: Гошовських, Мамчинів, Чернівних — у першу чергу. Батьки погодилися, щоб їх доні брали участь у житті цього гуртка. На перших сходинах гуртка ми назначили час на читку пєси, що мала бути виставлена. Багатого вибору з театральної літератури в нас не було; ми зупинились на драмі Яновської: „Повернувся із Сибіру”. На режисера, рада в раду, по думці В. Руденка, вибрали мене. Во хвальбу самому собі сказавши, мав я то-

ді „славу” непоганого актора: грав я, від листопада 1917 до травня 1918 у Корці, на Волині, у театральній групі, під режисурою артиста Яблокова, з московського театру Соловцова, зпочатку малі ролі, а згодом і головні — „Невольника”, „Ой не ходи Грицю”, „Наталка Полтавка”, „Борці за мрії” (Антоня) й інші.

Кожного вечора йшла проба за пробою. В хорovій частині помагав О. Дмитрів. При кінці березня дали ми цю нашу виставу в просторій салі „Сокола”. Саля була виповнена по береги. Драма була виставлена з великим успіхом. У місцевім часописі була появилась вельми прихильна рецензія, у якій рецензент... не сподівався вистави в такій передуманій і мистецькій постанові. Головні жіночі ролі були доручені: Чернівній, Юлі Гошовській, Люні Мамчинівній. Мужеські ролі виконували: М. Островерха, В. Руденко, М. Ткаченко, В. Солодкий, Собко (Холмщак), Ю. Типкевич.

Одного вечора, перед самим сном, — а було це перед згаданою виставою чи зараз по ній? — черговий дня перебіг кімнати: збірка в їдальні — негайно! На цій збірці повідомили нас: по лінії Львів-Золочів-Тернопіль Поляки конспіративно заплянували й уже приготували велике повстання. Частину Школи, одну чету, розділили по три до п'ять вояків, кожній трійці чи п'ятці дали точні прізвища конспіраторів та адреси їх мешкань. І ми, по черзі, спокійно, тихо, як і та ніч, розійшлись у вказані напрямки міста.

Ціль п'ятки, що була під моєю командою, була: сторожко і проворно та обережно схопити двох братів, вельми спритних конспіраторів. Тихисенько, ми наче підповзли до означеного нам будинку; в ньому було

тихо й тремтливо темно. Закалатав я до дверей. За добру хвилину приглушене:

— Кто там?...

— Просимо відчинити двері. Тут представник військової влади!...

Засвітили світло. Ми всі увійшли до середини.

— В імені УНР маємо зараз же зробити ревізію особисту й усього мешкання!...

Кожен із нас метнувся виконувати завдання, що мав заздалегідь назначене. Біля двох братів, що, поблідлі, тряслись, я поставив варту. Ревізія принесла те, чого ми сподівались по поставі двох притриманих. І цих двох братів, три револьвери, набої до них і цілу вязку листів, що ми в них забрали, доставили, згідно з наказом, до команди міста. У слідстві й на розправі в суді наша Школа ніякої участі не брала. Памятаю, що після слідства деяких арештованих випустили на волю, а 22-х поставили перед суд. Передсідником цього військового суду був, як не помиляюсь, суддя Шавала, прокуратором отаман Фещур, що по званні був правник. До відкриття ж цієї польської змови причинився — чи не впершій мірі — сот. Ю. Конол, УСС, що він сам оповідав мені згодом, коли я став його помічником. Після цього процесу, отамана Фещура забрали від нас, а на його місце назначили сот. Грицину.

Наш „турнус” — як на революційний час неспокоїв — ішов успішно вперед. Братія зжилась, створивши таки справді тісну дружбу. Вправи, теоритичні навчання, практичні вправи звязку і з усякими родами зброї — все проходило з високим успіхом.

Вечорами, коли не можна було виходити з казарми задля поготівля чи й задля весняної слітної погоди, — хоч кожного з нас манило піти до своєї зозульки чи й на пиво до Душенчука, — тоді ми, з нудів, — аби досолити тому немилому й понурому типові, що очі й постать мав Хоми з „Гриця”, Володимирові Хімякові, нашому по Школі співтоваришеві, — починали ігру „задника”. Як же на чергу: відгадувати — хто вдарив?, дістався В. Хімяк, то він уже таки не міг відгадати хто його ударив і його били без „милосердя”, аж він, тримаючись за „сидженку”, виривався й під регіт братії тікав до своєї кімнати. По роках виявилось, що наш нюх не змилив нас: він, у Школі, за кожним разом якоїсь наглої дії — здавлювання вояцького бунту, ліквідація польської змови — був ... хорий і лежав у ліжку. А в роках 1921-1939 був він на таємній поліційній службі Поляків і свідок прокуратора в процесах проти наших підпільників УВО, а відтак ОУН.

Наближався Великдень. Весна, завітчавшись сонцем, як найрадснішою цвіткою, припадала до людини і щастям сповняла її. У денному наказі подали нам до відома, що можна зголошуватись на великодню відпустку до хати. Майже половина Школи дістала відпустку; решта — залишилась святкувати Великдень на місці. Було цікаве, що, без ніякого порозуміння, майже всі „співаки” та й узагалі оживники Школи залишились. Майже всі відправили ми великодню сповідь.

Великдень! Ранком кожен із нас прокинувся з добрим, легким серцем. Небеса повідали вже: Христос воскрес! Це ж, після довгих століть, був перший Ве-

ликдень на Галицькій Волості у вільній, самостійній Державі-Україні!

Ранком, після снідання, що його мало хто їв, на свячене яйце ждавши, наша Школа військовим ладом пішла до парохіяльної церкви, на Службу Божу. Церкву вщерть були заповнили вірні; ще й ізнадвору, довкола облягли її. „Христос воскрес!“ неслоь у простори, що жахтіли глибиною української блакиті.

По Службій Божій, виходячи з церкви, дехто з наших, хоч і з військового ладу: чвірка за чвіркою, — устиг моргнути до своєї панни серця, що, мовляв, на свячене прийде.

В казармі, в одній із просторих саль, на застеле-них столах уже було розложено все свячене. Прибув і командант Школи сот. Грицина. Прийшли й усі наші професори та інструктори від вправ. Були бажання начальства для нас, а наші — що їх склав найстарший із нас хор. Степан Терлецький — для начальства. Їли, бажали собі взаємно, в міру — бо око сот. Грицини було чуле на ту міру! — попивали, а врешті, пішли в танець. Булавний Венгжин аж жбурнув шаблю у кут і з Василем Руденком пішов гопака. Так горіла охота, що сая ходором пішла. На дворі стояла така погода, що з отими весняними подихами зовсім вялила молоде, вояцьке серце, що чекало: коли вже той командант Школи піде собі, а ми, ті, що мали свої „пламена“, зможемо піти до них на свячене?..

На цей гамір, спів, танці увійшов до салі вояк і, знайшовши очима команданта, наблизився до нього, привітав його й доручив йому листа. В одну мить — тища залягла салю і зосередилась на тім малім

шматку паперу. Командант відчинив листа, швидко перебіг його очима, хвилинку подумав і:

— Панове! Військові події не знають, нажаль, ніяких, хоча б і найбільших свят! Наказую: суворе поготівля, спакуватись, з наплечниками готові до походу, на площі в „кізлі кріс!”, ждати нових наказів! Поза казарму, очевидно, виходити не вільно! За непослух — сувора кара!...

Цей наказ був, як зимна вода на розмріяні й розпалені голови молодих старшин і кандидатів: весна на хвилину втратила свій запах, сяйво небес зовсім потемніло. Простояли ми так до вечора, співаючи сумної:

Прощай дівчино, бо я вже йду!
Благослови мя на ту війну...

Але, тоді, наші дівчата були сильних характерів. Хоч серце рвалось і плакало, то нікотра під ворота казарми не прийшла, аби свого вояка на війну поблагословити!...

Засумувала й природа. Хмари небо вкрили, весняним холодом війнуло, став сніг із дощем падати. А пізнім смерком уся наша Школа — тобто ті, що на відпустку не зголосились, аби гідно, по-вояцьки відсвяткувати разом Великдень! — молодими, стрункими чвірками маршувала в напрямку залізничної стації Золочів. Не було між нами лиш добрих і щирих друзів Василя Руденка й Михайла Ткаченка: їм видали документи закінчення навчання і вони подались на Київ.

Сніг із дощем цідив із темних, цвітневих небес.

Група „Схід”

Поїзд рушив, як нам сказали, що:

— Сьогодні ранком, на Великдень, 20 цвітня 1920, большевики несподіваним наступом, перейшовши Збруч, зайняли Підволочиська. Треба їх викинути за Збруч.

— Це на закінчення Старшинської Школи наш іспит, і то зовсім несподіваний, то треба його скласти з успіхом на фронті, бо ж до Золочева вже не вернемося! — хтось із нас сказав, чи не тихий і добрий Собко, з Холма.

Поїзд прорізував мокру темряву. Докладно стукотіли колеса по рейках. А ми — одні гомоніли, інші й світові, останні події обертали, інші оповідали собі веселі дотепи, дехто дрімав чи й смашно спав. І так наблизились ми до фронту. На стації Богданівка ми вивантажились і перейшли до невеликого стаційного будинку. Незабаром прийшов наказ: підходимо до Підволочиськ. І в пізну ніч, поринувши в густу, холодну й вогку пітьму, перейшовши стацію Супрунівку, увійшли ми, від заходу, в місто. Темрява була непролазна. Зараз же одна частина нашої Школи обсадила стацію Підволочиська, разом із відділом пор. Дмитра Квасниці, виперши большевиків.

Большевики стали далі наступати на стацію. Наші відбивали наступ вогнем кулеметів, машинок — так званих: „Люїси” — і крісів. Гармат ми ще тут не мали. Правда, хтось у цій густій темені зауважив на одній „льорі” поїзду, що стояв перед стаційним будинком, одну польову гармату і біля неї набої. Дали про це знати по розстрільній. Стали питати за гармашем,

але, на біду, такого не було. Ніби, теоритично, ще й при гарматі, нас, новоспечених випускників Старшинської Школи, докладно ознайомили з цією зброєю, проте — наставити її та ще й у темряві, і стріляти, ніхто не важився. Рішучим кроком підійшов до площинки пор. Д. Квасниця. Не був і він гармаш, але, що мав більше рішучости й досить холодної крові, то, вилізши на площинку, пощупав гармату з усіх боків, наомацки перевірів її, зважився і наладував набій. Тим, що йому помагали, казав злізти й пожитись на землю. Сам сміло шарпнув за запальник. Блиск, гук сповнив простори, свист понісся до большевиків. Справа — виграна! Кермуючись летом стрільна пор. Д. Квасниця відповідно наставив дуло гармати й далі гатив навання, то шрапнелями, то гранатами в сторону большевиків. Вогонь із большевицького боку втих. Наші пішли вперед, большевики відступили за Збруч.

Друга ж частина Школи подалась полем у напрямку с. Мислова й тут, під селом, ставши розстрільною, укопалась: у селі були большевики й наше перше завдання було — на випадок їх наступу, стримати їх і стримавши їх, самим ударити на них.

Гострий і проникливий вітер шибався по полях і до кости прошивав нас. Ми терпеливо ждали большевицького наступу і ранку. Ранком наш командант, сказати правду — за порадою декого з нас, вислав у напрямку села стежу, а ця стежа ствердила, що большевиків і в селі нема. Ми розложили вогнище і трохи розігріли наші кости, як прийшов наказ, що маємо відійти на Княжину, що була недалеко за нами в балці, і бути там прикриттям для батареї гармат,

що в ночі прибула на фронт. По двох днях цієї служби змінила нас чета самбірської сотні. І нас усіх, до 60 мужа з Старшинської Школи, примістили у Підволочиськах, у будинку місцевої школи, де стояла й самбірська сотня. Мене призначили командантом чети кулеметів.

Увесь цей відтинок фронту мав свою назву: Група Схід. Начальником її був отаман Ляєр. Шефом штабу був сот. ген. штабу Губер. Штаб Групи містився у вагоні на стації Богданівка, але шеф штабу мав свою канцелярію таки на фронті у Підволочиськах. Старшини — команданти куренів, сотень, чет і відділів, що ще деяких памятаю, між іншими, були такі: пор. Михайло Дацків, пор. Дмитро Квасниця, четарі Матвій Яворський, Федір Мучій, Василь Костюк, Богдан Глібовицький, хорунжі Іван Кучмак, Дяків, Іван Зелік і з Старшинської Школи з Золочева Зенон Ляшевич, Володомир Мосяк, Василь Солодкий, Юзко Типкевич, І. Х.; командант батареї гармат „Гаврило” був пор. Іван Балешта.

Від першої хвилини нашого прибуття на цей новий фронт відчули ми, що є тут повний лад, певність і докладність у веденні босвими діями й адміністраційними справами. Головні точки нашого опору, наших становищ, було три: оборона залізничного мосту на Збручі, оборона деревляного мосту на Збручі на Староміщині — місцеві люди називали його „на Остерії” — та оборона Заднишівки. Постійні стежі до с. Мислова. Служба при мостах тривала 24 години, після цієї служби 24 години відпочинку. Ті, що відбули службу на залізничному мості, де до бою доходило рідше, по відпочинку йшли на службу на деревляний

міст, де бій був трохи не щоденно, або був постійний обстріл. На залізничному ж мості до бою рідко доходило, бо по рейках для нас був досконалий достріл, тому большевики не важились тут наступати. На деревляному мості, для обидвох сторін справа наступу не була легка. Проте, над положенням панували тут — ми: наші становища були на височині й володіли над мостом; наші кулемети мали певні гнізда, глибоко вкопані в землі, під будинком колишнього австрійського митного уряду, з отворами до ворога. А до того, ми мали досконало-цільну батарею гармат, що мала фронтову кличку „Гаврило”, а її командантом був щиротовариський, поставний, синьоокий русявець пор. Іван Балешта, ще й тернопілець.

Бувало, коли ніч була тиха, повна запаху бруньок і цвіту; коли в тиші нісся спів солов'я, що ним і зорі милувались, — тоді із слухавок польових телефонів — що їх телефонна служба не знімала з вух, — по всьому фронті Групи „Схід” неслась тиха, настроєва пісня. Найкраще пописувався своїм басовим голосом, темно-таємничого кольору, телефоніст із штабу з Богданівки:

„На небі хмари, на небі тучі . . .”

Всі уважно слухали його придибашок і доповідали своїми вставками.

Деколи, була ця розвага на коротко — як не зовсім! — переривана:

— Гальо! „Явір”! Чи це у вас якась там стрільнина?

— Це не в нас, а на відтинку „Жайворонка”.

І по кількох хвилинах, як сторожкі зорці від застав передали:

— Дрібниця! Усе в порядку! — пісня далі плила телефонними дротами в душу вояка.

Гірше було, як чет. Матвія Яворського нападав такий собі грець і він із залізничного моста телефонував до мене на деревляний міст:

— Гальо „Калина”!

— Слухаю, найревніший слухачу моєї пісні, — відповідав я йому.

Був бо Матвій Яворський по вдачі нерівно суворий із гідною міркою сантиментальности. І часто, на відпочинку, просив він мене заспівати йому „легенько й проникливо”.

— Слухай, Михайле, — говорив далі Матвій, — така гарна й тиха ніч, то може б ми взяли собі по трьох-чотирьох стрільців та й зробили випад на большевиків? Чей же ввіймаємо якогось большевика, дещо довідаємось від нього . . .

— Друже, — відповідав я йому, — наказу на таку виправу я не маю. Не перечу, в таку виїмково німу й тиху ніч, підлазка може й удалася б. Але, ще раз кажу, ніякого наказу з нашого штабу я не маю, то й не смію рушитись із мого становища.

Та, бували й вельми прикрі хвилини. І до однієї прикрої хвилини підійду зпочатку.

Пригадую собі, що наші політичні партії, перелітовуючись у парламенті у Станиславові, дебатовали в той час над питанням земельної реформи в Галичині. Що це питання було порушене, то ще й нині треба похвалити тих, хто його висував. Проте, це питання, ці дебати над ним, — хоч були лиш теорією, — мали в практиці прикрий вплив на настрої нашого вояцтва на фронті. Вояки — ота маса, що в кожній

армії, у час позиційної війни чи у великих невдачах, бурмоче — стали нарікати: „Там ділять землю, а я тут на фронті!“ „І чого то ще битись? Та ж і большевики ділять землю!“ А всі ті настрої на тлі зручної і демагогічної пропаганди большевиків нелегко було збивати їх. У таких психологічно-делікатних хвилинах уся відповідальність спадала на сторожкість і чуйність старшин, на їх такт, та й узагалі на поставу всіх національно чесних інтелегентів на фронті.

Таку одну цвітку цих настроїв ми зауважили, як одного досвітку почали наступати большевики на невеликому відтинку, на ліво від Староміщини. І наші стрільці, у відбиванні цього наступу, виявили незвичайну, слабу протидію; так, що старшини, взявши кулемети у свої руки, майже самі відбили цей большевицький напад.

Іншого ж погідного дня, либонь у половині травня, службу на тому неспокійному відтинку „деревляний міст“ виконував хор. І. Х. із своїми піхотинцями і я з моїми кулеметами. По неспокійній ночі, — большевики вперто намагались наблизитись до наших дротяних перепон, — прийшов гарний і соняшний день, війнув живий подільський вітрець, сколихнувши соковиту, весняну зелень садів. Усі ми сиділи в митарській хаті — зорці ж стояли на стійках, кулеметники при кулеметах у своїх криївках. Несподівано, вбігас до кімнати русявий і синьоокий мій стрілець і стривожено зголошує:

— Кількох большевиків, без зброї, махаючи руками, наблизились до наших дротяних перепон перед мостом...

— Швидко вертайся до кулемета! Будь готов! — наказую і в ту ж мить, із хор. І. Х., виходжу на ріг будинку, звідки все видно, дорогу й міст.

Перше, що нас вразило й дещо збентежило, було те, що з нашого боку доходили вже три стрільці до дротяних перепон. Ми обидва в першій хвилині хов-знули по собі очима.

— Давай тут же кулемета! — скипів І. Х.

— Потривай, нема ради! Революційної методи треба вжити! — відповідаю.

Стрільці, дійшовши до перепон, зупинилися і, наче барани, стали дивитись на большевиків. Большевики щось там стали до них говорити, а стрільці оглядалися на нашу митарську хату. Коло нас, на розі хати, ріс гурт цікавих стрільців.

— Що ж це за розмови? Я йду туди й послухаю! — випалив І. Х. і швидкою та нервозною ходою подався до перепон.

Я ж іще швидше пішов до телефону, спершу повідомив про подію батарею гармат „Гаврила”, щоб був на поготівлі; а далі, повідомив штаб Групи. Отаман почувши, що скоїлось, коротко сказав:

— Я вже їду туди!...

Вийшовши від телефону, я побачив, що гурт наших вояків і большевиків біля перепон збільшився. Проте, майже всі вояки стояли біля мене й придивлялися огій несподіваній сцені.

Важким кроком вертався хор. І. Х. від перепон. Я відійшов від вояків і пішов назустріч йому.

— Що там, Івасю?

— Чоловіче! Там большевики суцце віче розвели! Лають буржуазію, ділять, і то без викупу, землю, а наші стрільці стоять, як на турецькім казанню...

Сказав я І. Х., що ось-ось надїде сюди отаман Ляєр. Порузумілись ми, що він, І. Х., піде дещо до гори дорогою назустріч Отаманові, адютанта ж запитається — чи в таких „революційних” умовинах робити Отаманові „Варта під кріс”.

За цей час, большевики притаскали до дротяних перепон два повні міхи... й передали їх нашим стрільцям. На ті часи було ясно, що це большевицька макулятура.

З гори надбїг І. Х. і дав знати рукою, щоб не робити „Варта під кріс”. Надійшов і от. Ляєр. Привітавши його, я здав звїт. Мовчки дав нам знати — іти за ним. Він зупинився на яких двадцять метрів перед цим вічевим гуртом. Наші стрільці, що слухали промов большевика, оглянулись і, очевидно, збентежились. Отаман гостро прошив той гурт своїми лютими очима. Тихо до нас сказав:

— Ов, де погано!...

Большевик, що промовляв, закричав:

— Он, ваша буржасія! Он, золотопагонщїкі! Ми ат ніх атделалїсь уже! Ідїте с намї!...

На ці слова наші стрільці, що були зухвалі й прийшли сюди на це віче, зовсім розгубились: перед ними стояла висока, непорушна постать отамана Ляєра, в однострої старшини Української Армії. На однострої світив комір із золотими вилогами, на рукавах золоті відзнаки, в очах суворість і повага.

Врешті, стрільці, один по одному, стали покидати це віче і, „бючи в дах” отаману Ляєрові, верта-

лися на свої становища. Отаман Ляєр рушив у поворотну дорогу. Ще запитав нас:

— У нереволюційний час, то я знаю, що і як робити... Але, панове, яка ваша думка про це? Мені цікаво!

— Пане Отамане! Це звичайні вигульки таких часів, як оцей наш. Воно все вже пішло до щоденного порядку. Боявся я за вас, пане Отамане. Але, якщо наші стрільці не виступили ворожо проти вас під час лукавих закликів большевика, то я це рахую за добрий знак: дисципліна, розум, патріотизм перемогли. А при тім — один щасливий психологічний момент: большевик говорив по московськи, а ця балаканина та ще й у цій варварській мові не по нутру нашого воюяка, селянина чи робітника галицького! — спокійно виповівся хор. І. Х.

— В такім випадку, панове, поступайте тактовно і мудро, бо де такі часи, що мають свої окремі права на фронті і, нажаль, у Станиславові... Тримайте на оці тих стрільців, що перші пішли на ту пастку. Кожних 15 хвилин до сьогодні вечора повідомляйте мене про положення! — наказав Отаман і відійшов.

Хор. І. Х. і я знову станули на горбі, на розі хати, на нашому виглядному пункті. Большевики відійшли від дротяних перепоп на свої становища. Наші ж стрільці, двох, взяли ті два міхи й притаскали їх під хату.

— Треба цю макулятуру знищити! — каже І. Х. до мене.

— Треба, але без крику... і хай це почнуть самі стрільці! — відповідаю півголосом.

Ті, що притаскали цей крам, кинувши міхи з ним на землю, поспускали очі, оминаючи наших.

— Ну, то що ви такого цінного принесли? — спитав я.

— Та якісь там папери! — протяжно й дещо зухвало відповів один із них.

Сміливіші стрільці, що не ходили на це віче, розв'язавши мішок, стали витягати ці летючки, друковані в московській і українській мові; стали перевертати їх у руках. До гурту цікавих наблизилась і ми обидва, почали ми читати деякі речення та інтерпретувати їх по нашому. А врешті, один із поміж стрільців — а був він статечний господарський син села — гукнув:

— Та що ви там оту заразу мнете в руках! От, тими мудрощами та зварім собі чаю! То буде якийсь із них хосен! . . .

Ми з І. Х. того й чекали. Принесли саган, розложили з тих летючок ватру, закурилось від неї, мов від жертви Каїна. А рівночасно, заквиліла большевицька міна і гегепнула, на щастя не поміж нас! Одна, друга, третя — московська лють відплачувалась.

Несуть до телефону,

— Гальо! „Гаврило"! Ворожий міномет стоїть у тій то хаті, над самим Збручем, від моста праворуч стільки то метрів! . . .

За декілька хвилин — один, другий шрапнель, а за ними, швидко і їдко, кілька гранатів і міномет занімів.

Так закінчилась ця немила пригода. А з наступними подіями вона й забулась.

Ви, що родились і зросли в Україні, пригадуєте собі, що в нашої людини — якщо вона мала серце й душу сприятливі красі, тузі — найглибше проникав у її почування місяць май із співом солов'я і жайворонка. То й не покидали нас солові й на цім фронті. Смеркалось, а ми виходили зі школи на подвір'я і, разом із соловем, виводили такої веселої чи тужливої, що аж русява красуня Оля Саган виходила з хати і, здалека, милувалась нашою піснею. Ми, мавши таку слухачку, розкривали їй у пісні все наше серце. А в пухких, п'янкх, рожеваво-білих цвітах поринали Заднишівка, Мислова, Староміщина й, там у балці, Княжина.

Одного пополудня дістав я наказ — піти з одним кулеметом і чотирьома стрільцями, що були під командою підх. Мелінишина, на стежу до с. Мислови. Обережно увійшли ми в село. Зупинились на такім місці, щоб ми могли все бачити, а ми — щоб були непомітні. Кулемета поставив я за дерево з дострілом на кладку на Збручі й на село, праворуч від нас. Одного стрільця узяв В. Солодкий і, поза хати, подався у село: перевірити, чи є у селі ворог. Смерком ми мали опустити село й вернутися до Підволочиськ. По короткому часі В. Солодкий вернувся — большевиків у селі, у той час, не було. Мелінишина, що стояв на дорозі біля мене, скортіло перескочити пліт і стати під хатою.

— Зле робиш, — кажу йому, — бо кожної хвилини, ще поки сонце зайде, большевики можуть несподівано напасти на нас; вони ж тут постійно перебувають. А ти захався за пліт...

— Під хатою захисніше перед вогнем ізза річки!

— Раджу тобі, вертайся на дорогу! — наполягаю.

Простояли ми ще якої пів години. Аж, зненацька зправа надлетіла ціла ватага большевиків. Мій кулеметник — а взяв я сильного і справного Юрка! — крутьнув кулеметом праворуч і став сипати. Ми відстрілюємось із крісів. Але цих очайдухів, хоч і падають, не стримує наш вогонь. Вичуваю, що вони хотять забрати нас у полон живих. Наказую:

— Відступити за село!...

Бачу, як мій Юрко, тримаючи кулемета за ручку, валить ним по большевику, що наважується його схопити.

Ми, розсіявшись, бігом поміж хати, дістаємось тією ж дорогою, що сюди прийшли, за село. І тут зараз же залягли за садом. Разом із Юрком-героєм ми відбивались від большевиків. Мелінішин і один стрілець дістались у полон. Але ми за ними довго не тужили — на третій день, підкопавши стіну в хаті, у якій їх вязнили, втікли, таки з Мислової.

При кінці травня, чи не 29, у саме полудне, коли „шмірак” роздавав нам обід, на подвірї школи, зявився над нами польський літак. Що ми прийняли його густим вогнем і він відразу крутьнув від нас, то це так, але він віщував нам нові події! Поляки своєю офензивою доходили вже, на сході, до Тернополя.

А ввечері, 31 травня 1919, під напором Поляків, що вже рушили в наступ із Тернополя, уся наша Група „Схід” нишком залишила Підволочиська й, понад річку Збруч, подались ми на південь. Переходили ми село Орівці, — де в лозах солові останніми піснями, мов росами осипали нас! — а далі: Турівка, Вікно, Грималів, Красне й інші села. Щойно наступної ночі ночували ми в Новім Нижбірку. Наступного

дня, 2 червня, через Васильківці, Суходіл ми прибули до Сидорова.

В трикутнику безнадії

Сонце хилилось до заходу. Пів неба вдягнулось у золото-рожеву кирею. З коминів, а де-не-де зпід стріх стелились димове. По селі пахло свіжо-печеним хлібом. У селі, Сидорові, було повно війська. Призначили й для нас частину села на постій. Курінний наказ: відпочивати, вичистити зброю, обрахувати набої й подати до звіту їх скількість, впорядкувати одержувану їжу — суворе поготівля.

Старшини, виконавши свої обов'язки, ходили один до одного, то збирались на громадським майдані й сумно міркували над безнадією. Пісні — утикли. Дехто сипав гіркими й уціпливими дотепами на теми останніх світових і наших подій. Найбільше випив тодішній французький крутій Бертелемі. Проте, за ніяку капітуляцію, усі ті, що були в цьому трикутнику, й не думали та й мови не було; ми відчували й вичували, що ще було далеко до нашої програної. Ніхто й думки не допускав, що б ми мали капітулювати перед Поляками! І зібравшись в цьому тіснім, наче магичнім, трикутнику нашої Галичини, — Збруч, Дністер, Серет, — ми ждали на догідну для нас хвилину. Ми не вірили в ніякі дипломатичні ходи й заходи, — це все було проти нас! — але ми вірили ще в нашу силу духа, що її зберігали ці останки ідеалістів, що зібравшись у цьому трикутнику. Вісті, що доходили до нас лише з Начальної Команди УГА були, для нас, купці. І так, ці перші дні червня, перші дні молодого літа, коли поля зеленіли буйною зеленю у ясному й тоді

такому щедрому сонці — для нас минали вони спроквола, а їх приманливість . . . ой, та й неприманлива вона була! З дня на день, із години на годину ми ждали. Врешті — наче свіже повітря, що в задусі сповнить легені й серце людини: прийшов короткий, рішучий наказ-заклик від полковника Курмановича, шефа Штабу Армії, до Армії: стримати відступ. Знайшлась одна людина в Начальній Команді Української Галицької Армії, що в тім фатальнім трикутнику, Армії, що там зібралась, піднесла духа до дальшої боротьби. Ми прокинулись — нам стало ясно! . .

8 червня 1919

В цей день багатим сяйвом грали небесні лотоки. Гомоніло птаство, раділи сільські простори, хвилювали поля і нестримним ритмом неслись ці хвилі у щаливі далі. Як ізгадаю цей день, то серце живіше забеться. А думкою — я вже там, на рідних просторах, іду, стопу за стопою ставлю там, де й у те молоде літо ставив: 1919!

Поручник Дмитро Квасниця перестав безнадійно махати рукою: „Пропало!“. Поручник Кирстюк уже не філософував у тій співучій буковинській вимові: „Не бульо найліпше, не є найгірше!“. Курінний Михайло Дацків не мав часу і думати про своє: „Париж бє нас!“. Його адюдант четар Віктор Стрільчук не лементував: „Дайте нам набоїв, то й Париж програс проти волі й сили духа народу!“ Вмлівіч припинились усі й усякі міркування. Пополудні, 8 червня, коли тіні стали видовжуватись, коли сонце почало розсівати кармінним золотом по ситій зелені, а небо сповнилось сапфіром, тоді — заметушились вістуні дня:

— Збірка в повнім виряді, до походу! . . .

— Біля Чорткова наша Армія протиударом зламала польську офензиву. Наша Армія почала офензиву. Поляки відступають. Вирушаємо на фронт. По дорозі дістанемо нові накази. —

Таке було коротке слово нашого курінного Михайла Дацькова.

Від сотні до сотні залунало молодець:

— Сотня, позір! Сотня, ходом руш! Сотня, спочинь! . . .

І ми подались на Захід, у новий похід: вперед!

Перед нами раділи ясні, неначе нові гомони наших піль. Жайворонки — останні співи дня у борозни складали. Поволі падали перші роси. З півночі непомітно смерк надтягав.

— Співати не вільно! Курити не вільно! . . .

Нас отулив вечір, ніч. Небо розіслало над нами свою золото-зіркату верету. Подільська тиша припала до піль. Польова доріжка, що ми нею йшли, пухким пухом послалась. І — немов нектар нашої молодости — сильно пахнув перший цвіт жита. Рівним до ходи ритмом, якось нишком, дзенькали багнети при боці вояків, то польові пляшки та лопатки. За нами скрипіли обози.

Вірити не хотілось — але ми таки йшли вперед.

**

Тут коротко зупинюсь на перводжерелі історії про нашу Чортківську офензиву. Цю найправдивішу історію подає учасник її: поручник Гриць Микитей, УСС, Начальник Пресової Кватири при Начальній Команді УГА і редактор військового часопису УГА „Стрілець”. У щоденнику „Діло”, з 9 лютого 1936, ч. 31, у статті

під наголовком: „Правдива правда про Чортківську
Офензиву” він каже:

... 1. Мовчав я про чортківський пролом тому, що про нього публично й авторитативно мав перший заговорити сам автор стратегічного пляну чортківської офензиви, майор ген. штабу Фердинанд Льонер, тодішній помічник шефа штабу Н. К. УГА полк. Курмановича.

Про пляни чортківської офензиви, її переведення та самовільну відтак зміну, якої допустилося пізніше командування ген. Грекова в дальшому ході самої офензиви (ген. Греков, полк. Штібшиц-Тарнова і майор Льобковіц), написав джерельну працю безпосередньо по переході УГА за Збруч майор Льонер, а викінчив до друку у Відні в 1927 р. Офензива по пляну Льонера-Курмановича мала йти в напрямі нафтового басейну до Карпат, (займаючи відтак позиції фронтом до лінії Дністра, спираючись плечима об Карпати), а не на Львів, як це в ході операцій, без апробати диктатора д-ра Петрушевича, самочинно змінив ген. Греков, бажаючи до стіп д-ра Петрушевича зложити в дарі здобуття столиці Галицької Землі. Це була головна причина усунення ген. Грекова зі становища начального вожда, а не — як дехто необізнаний зі справою твердив — його заходи щодо паспорту, за який він старався, як тодішній начальний вожд, поза плечима Диктатора, на виїзд за кордон, у однієї тоді приїздної чужої місії (Женевріє).

На жаль, праця Льонера, — по моїм інформаціям, із незалежних від нього причин, — не зважаючи на пильні заходи В-ва „Червона Калина” і мої, не скоро появиться.

2. Стверджую, що теоретично ініціаторами припинення травневого відвороту і започаткування офензиву були фронтові частини, перш за все частини VII-ої бригади, іменем якої сотник Юліян Шепарович і сотник Волощук явилися в цій справі дня 5 червня 1919 р. в год. 8 ранком у постою Начальної Команди УГА на фільварку в Тлустім, у шефа штабу полк. Курмановича та відбули з ним на цю тему довшу розмову. Одначе, полк. Курманович не дав рішальної відповіді.

3. До вирішення справи офензиву, на яку рішився Курманович, прислужився один наш молодий учитель, який, перейшовши фронти, пішки і фірами, добився того ж дня, коло 10-ої години ранку, до постою Н. К. УГА у Тлустім, принісши з собою польські львівські часописи та подавши інформації про рухи польських військ. Розмову з ним відбув полк. Курманович спільно зі мною. Вирішним моментом у постанові почати офензиву було те, що польська преса повідомляла, що німецька делегація (гр. Брокдорф-Ранцав) на мирову конференцію у Парижі відкинула мировий диктат, що його предложила Антанта у Версаї; а далі — офіційльні звідомлення польського головного командування про те, що розпочались нові польсько-німецькі воєнні операції в Познанщині; а вкінці — усне звідомлення того учителя про послішнє стягання польських військових частин з галицького фронту, що він бачив подорозі.

4. З уваги на це, полк. Курманович, таки в моїй присутності, 5 червня, у год. 11.30 перед полуднем, на власну руку і на виключну особисту відповідальність рішив здержати відворот та поручив майорові Льонерові встановити лінію, на якій має затриматись

армія. Надто, поручив йому за пополудне і ніч випрацювати проєкт пляну наступу, застерігаючи собі його затвердження. Рівночасно, сам особисто в тій же годині надав телефонічно такий наказ Армії:

„Я, полковник Курманович, як шеф штабу Армії, наказую Вам, Командантові Корпусу, вибратись негайно на позицію до Ваших куренів і сказати воякам ось те від мене:

— Нехай усі вояки разом і кожен із них зокрема скаже, чи дійсно є ще в них народня і вояцька честь, чи готові вони боронити до останньої каплі крови цей останній клаптик рідної землі, чи рішені вони розпочати наново похід для визволення . . . своїх батьків, матерей, сестер. Перекажіть їм, що я, пригадуючи на присягу, що вони зложили її рідній Вітчизні, наказую негайно припинити всякий дальший відворот, натомість наказую готувитися до рішального наступу-удару. Це мій останній наказ і вимагаю виконати його, доки хоч один український вояк буде при житті. Рівночасно їду на фронт, щоб ще раз особисто мій наказ повторити.”

5. Ген. Михайло Омелянович Павленко, що навверх фігурував іще як начальний вожд, не мав найменшого впливу на це рішення пол. Курмановича тому, що його потайки і без його відома група старшин Н. К. УГА відсунула від командування за те, що в часі відвороту, на нараді старшин Н. К. УГА у монастирі в Бучачі, він піддавав та обстоював проєкт — розв'язати Галицьку Армію та з її добровольців утворити відділи партизан, що під командою полк. Микитки мали б іти за Збруч і разом із відділами гол. отамана Петлюри боротися з большевиками. Про плян насту-

пу довідався він щойно в постою Нач. Команди в Новосілці Костюковій, куди перенеслася Нач. К-да з Тлустого, і то не скоріше довідався, аж у сам день наступу, так, що цей факт його цілковито заскочив, бо Армія вже була розпочала наступ.

6. Ген. Греков, іменем якого, наші мемуаристи та публіцисти, ще й „охрестили” чортківську офезиву, не мав на неї найменшого впливу, бо про її плянування нічого не знав, сидючи в Заліщиках. Довідався про неї щойно по довершенім проломі під Чортковом 8-го червня вечором, про що повідомила Н. К-да УГА з Новосілок през. д-ра Петрушевича в Заліщиках. Зрештою, сам ген. Греков, обіймаючи в третьому дні офензиви командування Н. К. УГА в „Наказі військам” з дати Новосілка, (куди привіз його през. Петрушевич із Заліщик), дня 9 червня 1919 р., говорить: „У щасливий для Галицької Армії день, славний перемогою під Чортковом, я прийняв на себе безпосереднє командування військами”.

Ген. Павленко на прощання в наказі до „Галицьких Військ” з дати: Постій, Н. К. УГА дня 9 червня 1919, говорить: „Дуже радий, що сьогодні при кінці мого командування, Війська I. і II. корпусу мали дійсний боєвий успіх із багатьма трофеями”.

А през. д-р Є. Петрушевич, якого в дні 9 червня, вже по Чортківськім проломі, Президія Української Національної Ради і Державний Секретаріят у Заліщиках проголосили Уповновласненим Диктатором, у закінченні своєї відозви з дня 9 червня до Армії говорить: „Ви за два дні свого походу вперед визволили великий простір втраченої землі: взяли Чортків, Бучач, Монастириська, Копичинці . . .”

Пресова ж Квартира Н. К. УГА у своїм офіційальнім звітженні, також з дня 9 червня 1919 р., год. 10 ранком, повідомляла: „Передучора повели наші війська енергійний протинаступ; бої тривали від 8 аж до 9 червня ранком і дали повний успіх. Ми зайняли: Ягольницю, Чортків, Білу і Білобожницю... На лівім крилі наші стежі дійшли до Бучача і на південь до Сорік”. („Стрілець”, ч. 34. Надзвичайне видання. Заліщики, 14 червня 1919).

Те, що ініціативу, плян наступу і сам чортківський пролом наша мемуаристика приписала невірні ген. Грекову, треба уважати за крайню легкодушність та за легковажне відношення до справ, які вимагають призадуми, безсторонности і їх перестудіювання.

7. Про справу, чому, не зважаючи на такий великий успіх, якого полк. Курманович доконав під Чортковом, през. Петрушевич, що прибув разом з ген. Грековом дня 9 червня 1919 в полудне автом із Заліщик до Новосілки (вже в характері Диктатора), — увільнив його зі становища шефа штабу, іменуючи його рівночасно за визначні заслуги генералом-четарем, — говорити на цім місці не буду. Про це іншим разом. Мимоходом тільки згадаю, що ця справа тісно вяжеться зі задумами групи старшин Н. К. УГА, що хотіли проголосити полк. Курмановича в дні 7 червня військовим диктатором, на що він не згодився. До того, полк. Курманович, повернувшись 8 червня 1919 р. з фронту, важко занедужав на ноги і лікарі прикували його до ліжка.

8. Дотеперішній хаос і непоінформованість у справі чортківської офензиви мають свої джерела в тім, що поодинокі чолові представники УГА бажали б

собі бодай щось приписати з цієї історичної події. А єдиний ген. Курманович дотепер про цю справу мовчить.

Все ж таки, були б вони цієї похибки не зробили, якщо б були переглянули бодай часописи: „Стрілець” ч. 34 з 14 червня і ч. 48 з 23 липня та „Український Стрілець” ч. 34.

Гриць Микитей
кол. поручник УСС.

**
*

Вже далеко Сидорів був за нами, як іздігнав нас вістковий із штабу й приніс новий наказ: замість бути запасом наступаючих бригад і йти на Копичинці, ми, згідно з новим наказом, звертаємо праворуч, напрям північ.

Минули ми Васильківці, Нижбірок, що потапали в тихих садах. Праворуч чули ми лай собак із Хоросткова, ліворуч із Яблонова. З першим гомоном сонця ми увійшли в село Мшанець. Короткий, мовчазний спочинок таки при вході до села. Перед нами, тут то там, падали крісові постріли, то неслись короткі стрикотіння кулемету. По відпочинку дали кави. І зараз же по сніданні — три сотні подались за фільварок, що стояв тут праворуч від шляху, що йде на Теробовлю. За фільварком, на схилі високого горба, наші сотні, окопавшись, залягли в розстрільній проти Іванівки з увагою на Лозівку. Одна сотня залишилась у запасі. У долині, за нами, недалеко згаданого шляху, стояла готова до дії батарея гармат „Гаврило” пор. І. Балешти.

Бій тривав тут трохи не цілий день, докладно — до 5 години пополудні. Поляки вперто обороняли ці

села, бо це був шлях на Теремовлю-Тернопіль. Щойно при цілнім вогні наших гармат і під натиском нашої піхоти, що з окликом „Слава!” понеслась вперед, Поляки почали відступати. Меткий вогонь наших гармат, що сипали шрапнелями, примусив їх до карколомної утечі. Смеркалось, як наші сотні, що їх попереджували стежі, рушили кольонами на Теремовлю, куди увійшли пізно увечері 9 червня.

Наступного дня учасним ранком, по сніданні, усі сотні й відділи Групи „Схід” та інші частини, що вже у Сидорові були прилучені до Групи, зібрались на широкій луці над річкою Гнізна, біля залізничного моста. Тут, згідно з наказом штабу I Корпусу УГА, стали формувати 10-ту Бригаду. Треба тут підкреслити, що по вимарші з с. Сидорова, здовж шляху нашого походу вперед, до нас стали напливати цілими гурмами молоді парубки, а також інтелігенти, колишні вояки австрійської армії, що сиділи дома, а з хвилиною нашої офензиви вони рушили до нашої Армії. Новий, нагальний наплив вояцтва треба було рівномірно розділити, оформити, озброїти. І так, Десята Бригада УГА мала: п'ять куренів піхоти, — і то великі курені, наш 5-ий курінь М. Дацкова мав понад 750 боевого стану! — три сотні кулеметів, сотню кінноти і гарматній полк. Командант Бригади — сотник Фрац Кіндрацький, — проте, всі його інакше не називали як Кондрацький. — Гідний, шляхетний, боввий старшина отаман Ляер згинув трагічно у м. Скалаті, під час відступу з Підволочиськ, із руки нашого мародера. —

І тут, мимохить, на силу, сумління каже зупинитись над цією постаттю чужинця, що з першої хвилини

створення нашої Держави, сам, із щирим запалом пішов служити цій Державі — Україні.

Перший Листопад. У Галичині, уже майже всюди Українці перебрали від Австрійців владу. Станиславів був ще австрійський. Тут стояв запасний батальйон „Шіценрегівенту”. Командував ним майор Ляер. Склад старшин — самі чужинці, Австрійці і Поляки. Цього батальйону ніхто з наших не проникнув, не прошив його, на українську сторону ніхто не перемовив його. А не хотіли ризикувати й іти на озброєний батальйон війська, що має старшин чужинців. І ждали.

Першого Листопада, смерком, — коли на вулицях міста з'явився, з кулеметом на вантажнім самоході, чет. Володимир Мурович, — високий, поставний і кремезний старшина, пор. Байрак, що знаходився тоді у Станиславові, холоднокрівно увіходить до казарм „Шіценрегівенту”. Стійка на воротах не стримує його, бо ж він старшина, з зброєю, у службі. Пор. Байрак увіходить до старшинської їдальні — усі старшини сидять при вечері, а майор Ляер на чільному місці. Пор. Байрак стає перед майором Ляером, вітає його і зголошує:

„В імені Уряду Української Народньої Республіки прийшов я зголосити вам, що всі старшини, що не голосяться до служби в Армії нашої Держави, мають бути обеззброєні”.

Майор Ляер витягнув руку до пор. Байрака і сказав: — Я зголошуюсь до служби в Армії УНР. І зараз видам відповідний наказ до мого батальйону! . . .

За ним зголосилися деякі старшини, зокрема галицькі Німці. Поляки демобілізувалися.

І зараз же отаман Ляер дав наказ: усім воякам курення — майже всі були Українці — видати з магазину зимові шапки, — що б була в однострої якась зміна, — збірка цілого куреня, і з орхестрою та зі смолоскипами похід вулицями міста, аби звістити населенню: Вже воскресла Україна!

Такий то був отаман Ляер, чужинець, Австрієць, що пішов служити Україні...

Дальший склад старшин 10-ї Бригади був такий: начальник штабу сотник Губер. Курінні: Михайло Дацків, Володомір Гамаль, Михайло Климкевич, Стеткевич. П'ятого курінного не пригадую собі. Кіннота — Євген Малецький і Федір Свистун. Кулемети: поручники Микола Галій, Дмитро Квасниця, Рудольф Кетнер. Зв'язок — четар Михайло Шикета.

Далі, склад нашого Гарматного Полку, — либонь, одного з найкращих своїм складом у УГА, — був такий: командант — отаман Кирило Карась, його ад'ютант хор. Соколовський; команданти батерій: пор. Іван Балешта, сот. Володомір Галан, пор. Глинка, чет. Літинський; пригадую собі ще таких старшин, що входили в склад цього Полку: четарі Гуляй і Козак та хор. Герман.

У штабі Бригади були ще оці, що памятаю їх старшини: сотник Осип Конол, УСС, поручник Сава Никифорак, УСС, четарі Буксбаум, ветеринар — загално всі називали його Бурачинський, — Володомір Гамерський, бригадний лікар, Лисий, Іван Ровенко; підстаршини: Паночко, Юліян Цьонка, Івась Черник. При Бригаді був і Курат — о. Володомір Демчук, із Красноярска. Був у нас, при штабі Бригади, й стар-

шина для окремих доручень — четар Гриневецький. Був він доброго характеру, милий і товариський, блискучий тенор, а при всім тім — гладкої поведінки, дипломат, що вельми відповідало його обов'язкам.

П'ятий курінь мав такий склад старшин — що я ще пригадую собі їх: — поруч. Михайло Дацків, курінний, чет. Віктор Стрільчук, його адютант; команданти сотень: Кирстюк, Василь Костюк, Лянґ, Федір Мучій — поручники; команданти чет у цих сотнях: Бурий, Іван Кучмак, Негрич, Павнелъ, Ружицький — четарі; Голіней, Роман Дорожинський, Дуткевич, Іван Зелик, Мاستикар, Мелінішин, Володимир Мосяк, Євген Паздрій, Василь Солодкий, Топлісяк, І.Х. — хорунжі; Теодор Качалуба, Зенко Ляшевич, Степан Опришко, Юзко Типкевич — підхорунжі. В штабі куреня були ще підстаршини Крупа і Богдан Попович.

Блискучий бій

Ця новопереформована Бригада рушила з Теревовлі у дальший боєвий похід. Ішли ми вперед усіма дорогами нашого правого крила — селами чи повз них, як Загіря, Слобода, Микулинці, Мазовецька воля, Чорторя — на Тернопіль. Осмаглював нас сухий, здоровий вітер. До нас прибігали хвилі ланів, то знову плили у далі. Жайворонки безнастанно заливали простори своїм богомільним співом, що єднався з нашими співами. Ми наближались до боєвої лінії. Сонце хилилось до ланів. Передали наказ: не співати!

Зайшло сонце — наш курінь увійшов у село Мишковичі. Ми розташувались у широкій, зеленій балці села. Відпочинок і вечеря. А лиш нишком затремтіли перші зорі і стали з росами дзібоніти, наш курінний

покликав усіх старшин до себе: подав докладний плян нашого наступу на Березовицю Велику, наступ цілої Бригади. Кожен сотенний зазначив на своїй мапі свій відтинок, де має окопатись сотня і, в розстрільний, ждати наказу до наступу.

Повний смерк запав на село. Сотня за сотнею, курінь за куренем рушили на становища. За селом Мишковичами сотні нашого куреня — з напруженням, із передбовим спокоєм — тихо подались кожна на призначене їй у наказі становище. Сотня Ф. Мучія, до якої приділили мене з кулеметами, швидко і зручно розвинувшись у розстрільну, почала окопуватись. Окопування ішло пиняво — стрільці до наступу рвались, а не до „позиційного” бою.

Перед нами, в залізо-бетонних окопах, — іще австрійських із недавно закінченої світової війни, — чекали готові до бою Поляки.

Була прегарна, щедра благодстю і спокоєм ніч. Простір, куди лиш око сягнуло, був виповнений ланами жита й пшениці, що непорушно і тасмно наслухували живого, приспішеного ритму сердець молодих вояків, що в довжелезній лаві, також непорушні, ждали на лунку хвилину: вперед!

Могла бути 11 година ночі, як перший зелено-ясний блиск розпанахав теплу, тиху, добру темінь ночі, і з їдким свистом та поспішно пігнало стрільню в сторону ворога. І другий, третій, четвертий, десятий блиск, а з ними той прелютій свист. Врешті, на всю ширину фронту нашого наступу заграли наші гармати, переважно важкого і важчого калібру. Від безперервного блиску наших гармат стало ясно, наче на небі місяць у повні був. Старшини далековидами нишпо-

рили по ворожих становищах, що були вкриті димом від наших стрілен. Стрільці повставали й очима вплялювались у напрям нашого наступу.

Наша сільська, тиха, лагідна ніч перемінилась у гнів, рев, шал, у стихію бою за право, за правду. І за весь час, від 1918 по кінець 1920, це був єдиний і останній правдивий барабанний вогонь наших гармат, під шумами якого ми стояли!

По двох годинах цього пекельного гарматного вогню, упав наказ піхоти: вперед!

Рванулась лава з місця. Ніхто не хильцює, ніхто не падає долів перед вогнем крісів і кулеметів ворога, що бє безладно, нерівно, розпучливо. Он, іще бачу друзів: підх. Юзко Типкевич іде на чолі своєї чети, твердо усміхаючись; хор. Негрич, шапку зсунув на потилицю, спішно посувається з своєю четою вперед, як на весілля; хор. Голіней, піднісши в лівій руці лопатку, тісно кричить: „Хлопці, темпо!"; четар Федір Мучій, висунувши наперед свою русяву борідку і завірившись лютим зором, тримає у лівій руці свого „штуца", йде швидким і рівним кроком на правому крилі своєї сотні — вперед; поручник Василь Костюк гарячим зором кидає по лаві своєї сотні; хор. Ружицький синьо-око, мяко, як ті шовки ланів, задивлений у ціль наступу, йде усміхаючись; хор. Генко Паздрій дотепом примовляє: „Наші гармати так ляхів підголили, що вони вже лиш для „валечносці" стріляють!"

Наша розстрільна не перестає наступати швидким темпом. За нами — краще сказати: тут же, в нашій розстрільній! — звідкіля й узявся молодий, кріпкий та прудкий отаман Кирило Карась, гармаш, із сво-

їми ж старшинами штабу і з польовим телефоном у руці: він ізблизька слідкує за дією наших гармат, за рухами піхоти; гармати не перестають бити по ворожих становищах, Карась слідкує за розривами наших шрапнелів, що бють перед нами по Поляках, які починають відступати; безнастанно подає зміну відстані для гармат. Врешті — нестримне й могутнє „Слава!” і лава вояцтва влівіч кинулась на шанці ворога. Гарматній вогонь утих. Поляки й не ждавши на рукопашній бій, безладно втікли. Лиш ліворуч, у балці, ще йшов затяжний бій.

**

Учасник бою на цьому відтинку, пор. Микола Галій розказує:

„... Ото ж, на лівому крилі від Серету аж до половини левади, що була перед нами, розмістився курінь В. Гамалія і моя кулеметна сотня. Наше завдання було — фронтовим наступом примусити Поляків до відступу. Перші спроби нашого наступу були невдалі. Поляки, з гори, мали прекрасний приціл і знерухомлювали кожен наш рух.

Наше загальне положення було вельми складне і вимагало негайної дії — вперед і то якраз на тернопільському відтинку, бо в противному випадку другий корпус, що вже зайняв Бучач, а стежі доходили до Підгайців, був би був zagrożений. Наказ Начальної Команди УГА був: „Сьогодні, за всяку ціну, Тернопіль мусить бути зайнятий”.

Тоді, після короткої наради, попередні диспозиції були змінені в той спосіб, що курінь Гамалія залишився на своєму місці, а я з мою сотнею перейшов до самого Серету, радше — до залізничного шляху

Теребовля-Тернопіль. Моє завдання було: зрушити польське праве крило. Дійшовши до ріки, я побачив приблизно на лінії польських становищ залізничу будку. Був я певен, що Поляки будку обсадили як важну точку, з якої можна було боронити долину ріки. Виявилось, що будка необсаджена. Підлазкою дійшов я до будки, і на горіщі примістив три важкі кулемети. Для нас це становище було — ідеальне. Польська лінія була перед нами й ми могли обстрілювати її згори просто в потилицю. Три ж кулемети залишив я біля будки, як охорону, а решту забрав і почав підсуватись житами до польських становищ. Коли ми підсунулись так близько, що було чути польську розмову, тоді, на знак, кулемети з будки відкрили вогонь. У польських окопах почувалась метушня; досить сильний відділ їх вискочив із окопів — мабуть хотів наступати на будку. Тоді й ми відкрили вогонь і той відділ зліквідували. Не тривало довго, як почувся гомін нашої піхоти, що почала фронтовий наступ.

До Тернополя прийшов я від Серету і застав іще польську кінноту, що в паніці утікала на захід. Перший, хто мене зустрів із піснею „Ще не вмерли України”, був старий Жид у шовковому халаті і в сабашівці на голові”.

**

Ранок. Сонце арфами в блакиті грало, як ми увійшли до Березовиці Великої.

Скільки було в нас упалих у цім бої і ранених, нині — важко про це пам'ятати. Кожен більший бій, — очевидно: як і великі бої! — що їх описав я тут чи опишу в дальшому ході спогадів, мав завсіді

свої жертви. В бою за Березовицю впав підхорунжий Грицина. Був це вояк відважний, обовязковий; людина характеру, глибоко релігійна. Всі ми шанували його і любили; був він інтелігентний і небуденного на свої молоді роки знання. В Старшинській Школі у Золочеві був він прикладом пильности, товариськості, привітливості. Важко забути його добрі очі, що їм гармонізував лагідний усміх обрамований вусами й мякою бородою.

Штаб нашого куреня зупинився у Березовиці Вел. за селом, у крайній хаті, ліворуч від шляху на Тернопіль. Сонце золотило росисті, свіжі, червнево-зелені далі. Наша розстрільна стояла на краї села; ми дивились на Тернопіль і тремтіли з нетерпеливості, бо хотіли йти вперед. Хвилювався й курінний М. Дацків: до правого й лівого крила повисила звязки.

— Треба б уже наступати, використовуючи паніку й переполох у ворога. . .

Говорив курінний і виглядав повороту звязкових.

Прийшов і отаман К. Карась, і деякі сотенні, і пор. І. Балешта. Все було готове до наступу. Нарешті — прибув звязок один, а незабаром і другий: наші крила вже йдуть наперед. Курінний рішає:

— Наступаємо на Тернопіль! . . .

Сотні рушили вперед. Мені припала честь йти в наступ, із моїми кулеметами, головним шляхом на Тернопіль. Зараз же за нами, за розстрільною, зайняв становище пор. І. Балешта з своєю батареєю гармат. Поляки відкрили вогонь, гарматній і крісовий. По декількох наших шрапнелях по польській розстрільній, Поляки знову стали відступати. Десь і хмара зявилась — ринув дощ, і то раптовний, теплий,

зливний. Поляки, скориставши з цієї дощової засло-
ни, — як Жиди на Червонім Морі! — почали швидше
відступати. Грають наші кулемети. А Іван Балешта
з однією гарматою переганяє нашу розстрільну, кри-
чучи до мене:

— Та ж це моє рідне місто! На міліметр не по-
милюсь! Вони так легко не втечуть мені!...

І встановивши гармату, почав сипати картачами.

Ми швиденько йшли вперед. Дощ перестав. Грала
подощеві струмки. Засяло сонце. Густим запахом по-
несло від піль. Тут і там лежав убитий противник, роз-
битий кулемет, покинена зброя, а в рові вода бовтала
шапкою конфедераткою. Ми вже перед церквою, що
тут же при вході до міста зі сходу. Надбігли терно-
пільчани — жіноцтво і старші громадяни. На нас по-
сипались цвіти! Швидким кроком підійшов до мене
о. Йосип Заячківський ЧСВВ з словами:

— Яка це радість, Міхале, вітати мені тебе першо-
го у цім місті!...

А за нами, вже машерують сотня за сотнею —
пятий курінь Михайла Дацюка — зі співами, що лу-
нали в очах, обличчях населення, що вітало нас.

Ми увійшли до Тернополя 11 червня 1919 коло
10 години ранку.

Наступного дня ранком — у дальший похід, із
серцем знеслим, радісним, у наші рідні простори, що
пахли цвітами ланів.

На струмах перемоги

Стежі нашої кінноти тримали на оці рухи ворога
і його нові точки опору. Вирушивши з Тернополя
у дальшу переможну дорогу, ми мали першу, корот-

ку, чи не двогодинну, зупинку-біт під с. Чернихів: Поляки ставили досить сильний опір; важко було їм погодитись на такий поспішний їх відступ. Сотня чет. Ф. Мучія і чета скорострілів, при добрій підтримці гарматнього вогню прочистила шлях нашого походу вперед.

Подільський вітрець осушував наш піт і кріпив нашу втому. Хилилось сонце за ліси, як ми входили в якесь затишне, усе в садах і зелені подільське село. Сонце якое так радісно розсипало золотом, що, здавалось, аж переливалось у душі, в серці молодому. І гнав вітер — городами, вулицями; гонив білими, мов сільські верети, хмарами по небу. Зайшло сонце за ліси, як ми розкватировувались у селі.

— А ти, друже, — говорив до мене мяко, але рішуче мій курінний Михайло Дацків, — підеш на заставу. Я уже говорив із твоїм сотенним про це.

І витягнув мапу, показав мені, в якому місці має стояти ця застава: було це серед лісу, по якому ще вештались останки розбитків польської армії.

Зібравши моїх хлопців і взявши з собою польовий телефон, я подався на вказане місце. Над лісом палав іще відгомін сонця, що було ознакою — зимної ночі. Мав я широкий військовий плащ, на рамені добрий кріс „штуц“, у руках палку, а в наплечнику одна пара завсіди чистої білизни, набої та повно книжок.

Зайшли ми на місце. В лісі сутінки снували якусь тоді добру, ніжну тугу. Місце, де я мав стояти на заставі, було серед лісу, куди проходило декілька лісових ліній. І гущавина. Розгашувався я за гущавиною, зараз при розгалуженні ліній. Навязав я звя-

зок із іншими нашими заставами — були вони досить віддалені від нас. І, розставивши стійки й подавши їм указівки, ми, решта, посідали на суху серед лісу траву. Спорудили й телефонічний звязок із штабом куреня. Слухавка одна в мене на вусі, друга у телефоніста.

— Гальо! „Діброва“?

— Тут „Діброва“! — відповідаю. — Хто говорить.

— Тут „Плай“, — відповідають із штабу куреня.

— Слухай, ти там уважай, ніч темна, можуть підходити Поляки.

Справді, було темно. Час до часу верхами лісу шугляв вітер. Із-поміж віття цікаво і збиточно зазирали зорі. Ми сиділи і зтиха щось оповідали собі. Звязкові приходили й відходили, нічого нового не приносили — все гаразд. Ніч глибшала, в темні чєлюсти поринала. А з нею приходив холод; усі ми були легенько одягнені, були такі, що й плаща не мали.

Моїм заступником був Степан Опришко, учень перемиської української гімназії, уже по матурі. Малоого росту, непоказний — чесний, обовязковий, мовчазний вояк. Це був той сірий, скромний і повен по-святи вояк, на якому спирається кожна армія, зокрема — на фронті.

Отак куняємо всі у тому холоді, а довкола нас крадьки ходить сон і мякенько та ніжно за повіки хапас.

— Знаєте, — починає Опришко до мене, — я вже буду уважати, а ви передрімайтеся, хоч трохи. По цілоденному марші, тепер у цьому холоді, утома таки добре дошкулює. Ляхам тепер і на гадку не прийде пхатися до нас. —

— Рада твоя у пору й непогана. Так, на пів години дрімну. Лиш будь сторожкий і звязкових не забудь вислати. —

Заложив я собі на вухо одну слухавку, другу залишив у телефоніста, скуливсь я у три погибелі під грубий конар дерева, натягнув на себе мою мантилину і в ту ж мить захріп. Був би я спав хто зна чи й не до ранку, бо добрий Опришко не думав мого сну переривати, але настирливе дзижчіння апарату і наполегливе кликання у вусі:

— Гальо! „Діброва“! — прокинуло мене як ошарашеного.

І бачу, згідно з наказом — неймовірно! Весело й вихилясами палає ватра й криком яскравим бе у мої заспані очі. Довкола сидять стрільці і, щасливі, гріються. Добре, що командант застави спить!

У хвилині, коли я прокинувся, телефоніст передавав слухавку й трубку Опришкові. Блискавично вириваю з рук Опришка трубку і:

— Тут „Діброва“!

— Кличе „Плай“! Слухай, це в тебе горить ватра?

— В мене? Ватра? — в жидівським стилі питаючись, відповідаю і затягаю справу.

І кидаю прелютим оком по Опришку, що спантелічено глядить на мене. А до трубки говорю тихо, не тому, щоб ворог не почув, але щоб стрільці не чули моїх безприкладних викрутасів.

— А далеко від тебе той вогонь, і що це за вогонь? — далі питають зі штабу. —

— Вогонь у напрямку ворога, перед нами. Висилаю туди стежу. —

— Ти стежі не посилай. Вас там замало починати перестрілку, що до неї може дійти, а скріпи стійку! —

— Слухаю! Наказ зараз же виконаю!...

— Та чи, бува, не здурів ти, Степане? — висипаюсь на Опришка. — Та ж Поляки могли б нас оточити! —

— А де ж ті Поляки?... Вже добра година, як горить ватра: вам було тепло спати, а нам сидіти. На розраду скажу вам — була тут наша кіннота-стежа з пор. Свистуном; вони вернулись із розвідки: яких добрих десять кілометрів перед нами пропав і слух по Поляках. А кіннотники принесли нам хліба й масла і ми разом уже зїли...

— ...І за команданта застави забули! — з голодним жалем додаю.

— Тут ось, пор. Свистун лишив і для вас! Кіннотники подались із звідомленням до штабу Бригади.

По такій тираді я утихомирився. А ватра горіла, приємне тепло жахтіло по обличчі. Незабаром дихнув ранній легіт і почав стягати зі сходу серпанки ночі. Зблідли й погасли зорі. А коли сонце, добре позіхнувши, простягнулось по верхівях лісу, по далеких далях синяви, тоді я зібрав хлопців і подались у напрямку села, де стояв наш курінь. Хлопці співали пісень і приговорювали до ще заспаних дівчат, що йшли в поле.

А про інсубординацію ніхто й ніколи не згадував. Щойно в Україні, після бою за Котельню, де моя чета гарно списалась, я таки не міг довше носити в собі тієї прикροї, хоч і невинної інсубординації, та й признався курінному.

— Маєш щастя! — сказав він на це.

І дальше — в похід! Несли нас спів і радість та молодість, що їй туги не знають!...

**

Хтось із старшин, між собою, пробомкнув, що набоїв у нас змінилось, і треба оцаджувати ті, що ще маємо. Хто про це почув, припускав: от жучок собі! Але, хоч і жучок, та забренів він у серці тих, хто визнавався чи хоч припускав таку дійсність.

Одного пополудні дійшли ми до с. Ренів. Тут, на цих лагідних, зелених горбах, понад Серетом, розгорівся таки сильний і впертий бій. Наші гармати, з досконалим прицілом, рідко входили в дію, але успішно. Сильно діяв наш крісовий і кулеметний вогонь. До смерку ми викинули Поляків із цієї понадсеретської смуги.

Уся наша Бригада подалась на Залізці, а в Реневі залишилась тільки частина обозів. Курінний повідомив мене:

— Ти, з твоєю четою, залишаєшся тут. Поляки від Серету зовсім відступили. Вся наша Бригада йде на Залізці. Завтра, коло полудня, дістанеш наказ, куди тобі рухатись. Врешті, тобі вже належиться малий відпочинок. Харч для чети дістанеш у цім бригаднім обозі. За лівий беріг Серету дбає 9-та Бригада! —

— Наказ, пане Курінний! І дякую!...

— Бувай!...

Ніч минула тиха, в зорі прибрана, ще їй жаби своїми казками її прикрасили. Моя чета — ну, і я з нею — спали таки на луці під возами.

Ранком — снідання. Стрільці почистили кулемети, намазали їх і відпочивають. Я лежу собі в тіні воза, над Серетом, що пливе тут широко і мовчазно. І чи-

таю поезії... Адама Асника. Сонечко збилось уже високо. З читання вирвав мене чвал коня на дорозі. Я відірвав очі від книжки й побачив вершника, що зупинився. Раптовним поглядом кинув по обозі і закричав:

— Хто тут командант?...

— Я! — відповів я, зірвавшись на рівні ноги.

— Пане-товаришу! Поляки кольоною посувають-ся вперед, заходять вас... Ідуть із Олієва! — і показав напрям ворога.

— Збірка! Вже вирушаємо! — крикнув і я.

В одну мить чета стояла готова. Я кинув оком по стрільцях. Вони були дещо збентежені, виявляли деяку непевність. Щоб не сталось щось непередбаченого, я рішаю йти на лівім крилі, бо вичуваю, що положення не є легке; хоч не сміємо звідси відступити, а дорога відступу — єдина понад Серет. На переді ж, у Залізцях, уся Бригада! Тому й беру ліве крило, з трьома кулеметами, а на право висилаю мого старшого десятника з трьома кулеметами. І наказую:

— Цю висоту, — а був це височенний горб, — що ось, перед нами, мусимо зайняти її — уже! хоча б і бігом. Ми мусимо бути перші в тих окопах, що вчора перед вечором у них ми були. Я тримаю ліве крило, ви, десятнику, праве. Зайнявши окопи, висилаєте одного стрільця, таки тими окопами, а він має ствердити, що це за військо. Як це Поляки, то він дає до них стріл і для нас це буде знак: сильний вогонь по їх кольоні.

Ми рушили бігом. Десятник правоскіс, я лівоскіс — вперед! За яких сім-вісім хвилин ми, задихані, були на горбі в окопах. За нами, в долині, Серет, пе-

ред нами широка балка і в ній, передімною, на яких 150 м., малий лісок. Праворуч, справді, посувалась кольона війська, — міг бути курінь, — що вже була на яких 500 м. перед нами, а якій ми загрозили її ліве крило. Дивлюсь на праве крило моєї розстрільної — ми розтягнулись на яких триста метрів — і бачу: відривається від правого крила стрілець і, окопами, підходить ближче до непевної кольони війська. В напруженні ждемо на стріл. У цій же хвилині, бачу — до мого старшого десятника долучується з своїм відділом кулеметів іще й той вершник, що приніс вістку про захід Поляків на наші зади. Це все діється швидко і справно.

Наш стрілець — дає стріл. У цю ж мить ми відкриваємо з усіх кулеметів сильний вогонь. Кольона розсипається. Але, майже рівночасно, я дістаю крісовий вогонь із ліска, що передімною, у балці. Наказую:

— Вогонь правоскіс, лише по ворожій кольоні! Петре! вже лети до цього ліска і махай, щоб стримали вогонь! Це наші!...

І сам, стоячи на окопах, махаю рукою до ліска, думаю: як це Поляки, то ми тут пропали!

Хтось із стрільців кричить до мене:

— Скачіть до окопу, бо до вас бють! — і тягнуть мене за мантлю до окопу.

Русявий, молодий мій стрілець Петрусь, спочатку завагався вискочити з окопу й іти на густий свист куль. Та на мій крик він вискочив, став бігти й рукою махати — вогонь утих. Поки Петрусь ішов до ліска вже поволі, наші кулемети сікли по Поляках. З ліска вискочили вояки — таки були наші! Вис-

лаючи Петруся, був я вельми непевен, але ризикувати — мусів.

Побачивши, що це наші, я — наказавши тримати під постійним обстрілом Поляків — бігом пригнав до ліска: це був курінь сот. К., не нашої Бригади, що відступивши, отворив Полякам наш фронт. Із мене вибух отой прикрий мій характер шукача правди:

— Пане сотнику! Що з вами сталось? Отворити фронт і тут стріляти до своїх на двісті кроків? Не стійте! Поляки розбиті — вперед ідіть! Затикайте діру!...

Сот. К. став давати накази, а я бігом подавсь до моїх на горб. Курінь сот. К. пішов балкою вперед. Ми стримали вогонь на всій лінії. Небезпека була закінчена. Ми, постоявши ще в окопах поки курінь сот. К. не випер рештки Поляків, вернулись до Ренева.

А вершник, що приніс цю прикру вістку й сам брав участь у цім бої, був — як я згодом і припадково довідався — пор. Микола Галій.

І тоді переконавсь я, що подвиг, геройство на фронті у боях, це припадок і притомність духа. За це, звичайно, такі герої дістають хрести, медалі, але — і це треба тут важким словом сказати: в нашій Армії, за весь час її існування, ніяких хрестів геройства не давали; мало того — в Галицькій Армії ніяких платень ні старшини, ні вояки, бодай у 10-ій Бригаді, не одержували.

Якось, згодом, у старшинській харчівні, курінний М. Дацків жартуючи, сказав:

— Мило мені, що наш Островерха не тільки пише поезії, але є він і добрий та кімуючий вояк, що показав під с. Ренів!...

Ще були важкі сутички з Поляками, що вперто добувались свої переваги в боях, — за с. Тростянець Вел., за с. Гнідаву. Найважніший таки бій, а не сутичка, був під селом Манаїв.

Стежі й наші люди донесли, що Поляки зосередженою силою обсадили сильні, бетонові становища — ще австрійські — і постановили спинити наш похід вперед. По короткій зупинці й перевірени тере- ну, три сотні — пор. Кирстюка, В. Костюка і Ф. Му- чія — стали на вихідних до наступу становищах. Отаман К. Карась відкрив сильний, барабанний во- гонь по становищах Поляків, наслідком якого ми приглядались, бо був день, коло 11-ої години перед полуднем. Польські гармати, що перед нашим бара- банним вогнем, острілювали нас таки густо й до- шкульно, діставши наш гарматній вогонь, майже при- тихли. І ще цей прикрий для ворога вогонь наших гармат не притих, як наші сотні на наказ поривно пішли вперед. — Кажу: поривно, не тому, щоб опи- сові діві події надати живости, кольориту; про цю поривність іще й нині скаже кожен учасник тієї на- шої офензиви. Інколи, треба було вгамовувати стріль- ців у їх запалі: наступати. — Наші стали приближа- тись до польських шанців. Наші гармати втихли, а стрільці на команду: бігом!, рушили на шанці. По- ляки відстрілювались нерівно. Наші гармати почали кропити шрапнелями їх найближчі зади. Ми набли- зились до самих шанців і зняли наше „Слава!“, ки- нувшись на змелені гарматім вогнем шанці. Поляки з поспіхом пішли у розтіч. Тут згадаю, що найбіль- шої утіхи зазнав Володко Мосяк, бо пощастило йому здобути шість добрих кулеметів, мені ж — лише два.

Кінець романтики

Йшли ми далі вперед, Поляки відступали. Набоїв хоч і не було вбхід, але якось іще вистачало; на барабанний вогонь наших гармат якось не було потреби. Перейшли ми Ковтів, Минули Сасів. Подались на Почапи, Білий Камінь, на Гончарівку, Підлисся, Белзець.

І коли я дістав наказ: виставити сильну заставу біля хреста на могилі о. Маркіяна Шашкевича, на підлисецькій, Білій Горі, тоді, стоячи біля цього історичного хреста і споглядаючи на ту чудову рівнину, що через Красне простягається аж до Львова, я моїми думками вже був... у Львові. А побачивши, як із стації Красне їхала — поволі, обережно, поміж ланами піль, що раділи сонцем — польська панцерка, я швидко кинувсь до телефону:

— Гальо! „Гаврило“! „Гаврило“? Польська панцерка щойно виїхала зі стації Красне і їде в нашому напрямі! Кропіть!...

— Не рви мого серця! Чим буду кропити? Тими кількома шрапнелями, що тримаю їх на наглу потребу? Я ж бачу панцерку, як на долоні; я б її зараз завернув але не смію дати ніже одного стрілу!...

Нудко стало на серці: ну, а Львів? І думки: бути у Львові! в цю хвилину стали погасати. А Ст. Опришкові цікавому на: що мені „Гаврило“ відповів, — я сказав коротке, українське слово, що після нього він уже нічого більше не питався.

На другий чи на третій день після цієї моєї розмови з „Гаврилом“, коли сонце стояло на дві коцюби над небосхилом, а палало такою їдкою червінню, що

ті важкі, попереривані хмари плили, мов зловіщі при-
мари, — ми увійшли в село Підлисса. Сумно і зага-
дочно плив Буг, що тут ділить с. Підлисса від с. Бел-
зець. І тут дістали ми наказ:

— Обсадити село Белзець і ждати нових наказів
до дальшого наступу. —

Вже смеркалось, коли наш курінь зайняв вихідні
становища таки зараз на краї села Белзець, напрям
— Красне. Володко Мосяк і я встановили наші ку-
лемети на прегарній горбовині з докладним дострі-
лом до ворога. Це було 24 червня 1919.

Зовсім смерклося і стемніло. Тускна тиша впала
на село, на поля. Єдині зорі привітно кліпали своїми
рісницями. Я підійшов до пор. Лянґа, що сидів під
хатою, біля своєї сотні у розстрільній, і, спершись
на руку, снував думу.

— А ти що? Вечірнім настроєм так перепився?

— Знаєш, — каже Лянґ, — я тобі на це таки
в нашій, жидівській мові: як інтерес починає йти зле,
то треба думати, щоб направити його. —

— Та . . . думай, як уже й „Гаврило” не має чим
стріляти! . . . Але, ідеї — й набоїв не треба! —

— Ідея, що ми за неї бємось, мусить мати набої!
— з притиском відповів, і слушно, пор. Лянґ.

Наблизився Володко Мосяк.

— Слухай, Михайле, бери на увагу й мої куле-
мети, я ж іду онтам на приходство, — живої душі
там нема, — маю качку, зварю й принесу та й у трійку
підкріпимося, — сказав Володко.

Наша розстрільна та й усі ми були напружені
отією чомусь сумною тишею. Нових наказів не було.
Коло 11-ої години ночі почули ми тихі переक्лики

у ворожій лінії. Переклики збільшувались і почали виразно проникати тишу ночі. Це тривало досить довго.

— Це вже безличність! — кажу.

— Чия? — питається мій старший десятник.

— Наша!

— Ну, та як?

— Бо наші гармати мовчать...

— Га! Видно...

Розмова впала, бо ж не випадало мені говорити, що політика Директорії починає діяти...

Прийшов наказ: бути готовими! Поляки почнуть наступ, і то новими, з Франції, запасами!..

Наказ передали по нашій лінії.

— Коли, того ж 1919 року, нашому урядові вдалося прихилити італійський уряд і він дав згоду: сформувати з вояків-Українців, — полонених по австрійській армії, що перебували в таборах у Монте-касіно, — один корпус війська для України, тоді наші приятелі натиснули на всі пружини тієї демократичної Європи, аби не допустити до перевозу цього корпусу до порту України — в Одесу. Але, Польщі, чи там ген. Галлерові, то „гуманна” й тоді всемогутня Франція дозволила й допомгла сформувати в себе армію, що у великій частині складалася з Українців, колишніх вояків австрійської армії, що верталися з полону, з Італії, додому; їх звербували до армії Галлера, щоб іти битись у Галичині проти... большевиків. І так, Поляки знову обманом пустили брата проти брата, аби лиш — ще й чужою силою! — поставити на верху свій „блесф”: моцарствова Польщу! —

За якоїсь пів години — блиск один, другий. Поляки почали острілювати гарматним вогнем наші становища. З штабу курення подали:

— Від Золочева по Білий Камінь, на нашому відтинку, Поляки почали обстріл наших становищ. Маємо витримати!...

Прибіг і В. Мосяк.

— Качка, де? — питаю.

— Вариться!...

Вибух гранату перериває ужиточну розмову. Гарматній ворожий вогонь кріпшає. Ми сидимо біля наших кулеметів уже з ясною думкою: не підемо ми вперед, а відбиватимемо ворожий наступ, що вже почався; бо, щоб його зламати, треба мати ту силу гармат, що ми її мали під Березовицею Вел. Перед світанком Поляки почали засипати нас усякими родами й калібрами пальної зброї: польові гармати, ручні гарматки, або так звані: піхотинні, і крісові гранати, що густо падали по нашій розстрільній. Було ясно: Поляки зібрали все, що лиш мали, вимели на цю офензиву всі свої магазини і, зрозуміло, почнуть загальний наступ. У нас уже є убиті, багато важко і легко поранених.

На сході ясно забреніло небо. Поляки рушили до наступу. Заграли весело наші кулемети й кріси: уся наша лінія ожила, закипіла. А небо ясніло й сонце промінням розсипало по полях, немов допомгти нам хотіло. Та й помагало! Бо в сонці, що світило просто увічі ворогові, ми побачили, як сині однострої галерчиків ворушились, у нашім вогні хвилювали перед нашими очима. Розстрільні ішли одна, за нею

друга, третя за ними лежала. Наші кулемети ідеально косять їх, цих пупільків Франції.

— Ми втримаємось! Цільно бити! — кричу до моїх стрільців.

Кипить, вариться. Вичуваю, що всі до одного нашого вояка одним живуть і бороняться: утримати нашу офензиву, бо це вона дає нам моральну силу виграти цей бій. У запалі бою усі ми й не звертали уваги, що наші гармати лиш ізрідка, але прицільно промовляли. Польські розстрільні, що лиш піднесуться до наступу, як наш густий — а найважливіше: цільний вогонь примушує їх падати долів. Кожна хвилина — дорога, кожна куля — скарб! І далі кипить. Простори сповнені такою музикою, що червнєве сонце, що вже осяйно палає у небесах, споглядаючи на цей бій, наче зупинилось і наслухує наших молодих, напружених сердець. Мого майстра Юрка поранив відламок гранату — стаю на його місце за кулеметом.

— Мусимо витримати! — подаю по лінії.

Знову напала на мене спрага, що її у кожному бої відчуваю. Та це мить, бо вся увага скерована на ті сині, рухомі фігури, що встають, лягають, наче вовтузяться, не можучи сміло посунутись вперед.

Блискавично кидаю оком на ліво — на право від мене. Бачу, хор. Вол. Мосяк хильцює й перебігає від кулемета до кулемета — перевіряє чи цільно б'ють. А час у бої — він не існує, він поза нами, перед нами, а може й у нас. Головне — бий, поки беш!

Нараз — чиясь рука сильно схопила мене за комір іззаду й, рівночасно, ревкий голос Мосяка:

— Ми оточені! Пробиваймось поміж хати, на Підлисся! — кричить і біжить. —

За нами, між нами — Поляки. Метушня, мішають-ся ворожі й наші вигуки, накази, прокльони, лайка. Один стріляє, інший кольбою гатить по голові. Важкі віддихи, стогони, гамір, але вриваний, приглушений, поспішний. Стрілець, що біг поруч мене, хапає від мене кулемета. Біжимо через подвіря. Господарі зпоза вуглів хат мовчки руками показують нам напрям навмання — через плоти, перелази, огороди.

Ми опинились у Підлиссю, над Бугом, серед дерев. Тут уже був і наш курінний М. Дацків і адютант Віктор Стрільчук, на коні. Коротка вістка: Поляки зайшли нам іззаду з правого крила, прорвавшись на 9-ій Бригаді, що від Білого Каменя до Бродів тримала фронт. Четар Матвій Яворський, верхи, поранений у ліве рамя, збирав останки своєї сотні; усі сотенні збирали своїх стрільців. Ідемо за курінним — у напрямку шляху, що йде перед нами, з Білого Каменя на Почапи-Золочів, з півночі на південь. Перед нами, якого пів кілометра, за цим шляхом, висока горбовина: це наша ціль — на Сасів. Вийшли ми з Підлисся і зупинились на краї лісу, що ми його перейшли: перед нами поля. Поляки йдуть двома розстрільними, одна з Почап, друга з Білого Каменя: щоб нас замкнути. Нам лишається ще оця шийка, щоб зручним рухом вирватись і дістатись на горбовину. Приспішеним темпом, прикриваючись вогнем кулеметів, хильцем поміж збіжжя, ми досягнули шляху, перебігли його і схилом стали здійматись у гору. Поляки, спостерігшись дещо за-пізно, що ми вирвались із матні, відкрили по нас вогонь; наше щастя, що не гарматній, бо на схилі горбовини ми були б зазнали чималих страт. З горбовини, що прегарно

володіла над шляхом, що по ньому йшли Поляки, ми дали ще декілька серій — і то лютих від Мосяка — з кулеметів і подались на Сасів.

У Сасові були вже частини й інших Бригад, що зупинились тут на короткий постій і далі відходили в назначені їм напрямки. Ми, учні золочівської Школи Старшин, зраділи, побачивши отамана Фецура. Він щиро й не так гостро, як у Школі, привітався з нами лише вже декількома з тієї Школи. Був він з пригнобленні, сумний.

Наш курінь зупинився у Сасові недалеко маленького ставку. Багато з нас присіло на його березі, аби вимочити собі втомлені ноги. Якось, мов ізпід землі з'явилися наші „співакторки” з Золочева.

— Та ми втікли перед Ляхами з Золочева! Ми ось у цій хаті, у Чернівній, — защебетала Люна Мамчин. — Квасного молока, хочете? — спитала.

— Ти спершу принеси його, а потім можеш питатися! — повагом сказав Солодкий, тримаючи ноги у ставку.

На це розсміявся, синіми очима й русявою борідкою, Федір Мучій.

По пів години спочинку ми рушили в дальшу дорогу на Тростянець Малий. Перед вечором ми туди прибули. Це гарне — зеленю отулене, теплом спокійних, солом'яних стріх огріте, на схилах горбів розкинене, мов у макітрі — село. Були ми всі втомлені. Четами, роями розійшлись ми по квартирах — по стодолах, по шопках. Деякі старшини зібрались у хаті статечного господаря Боднара, що мав гарні доні, усі з освітою. Не веселі розмови йшли тут із цими молоденькими красунями; в інших обставинах було б тут

не обійшлося без гульок. Але, не був це час на гульки — всі терпіли нову помилку нашої стратегії.

Наступного дня, вранці, ми подалися далі на схід. Не встигли ми опустити село, як західними схилами села вже сходила польська стежа. Чому вони не дали до нас вогню? Може в сяйві ранішнього сонця не зауважили нашу кольону, що серед повних піль, польовою доріжкою посувалась на схід. Курінний преспокійнісенько, підїхав на коні до мене і до Мосяка та нишком, щоб ніхто в кольоні не зауважив:

— Панове! Бачите, як нас іздоганяють? Лиш ви обидва прикриватиме наш відступ! —

— Наказ, пане курінний!...

Але, якось без одного стрілу, дійшли ми, через Таврів і Городище, до с. Буцневи. Велике, подільське, якесь таке простірне село! Тут ми простояли чи й не дві неділі. Великі бої йшли на півдні Галичини: Нараїв, понад Золоту Липу, понад Дністром; туди Поляки ж кинули свої головні сили. Ми ж робили випадки з Ходачкова Вел. Тоді це село заселявали наші римо-католики, що розмовляли між собою по-українськи, бо це й була їх рідна мова. В цім селі тримав я на вежі — на зміну — великої римо-католицької церкви, — парохом якої, очевидно, був польський священник, — два кулемети. З цієї вежі був превигідний достріл по широких далях. Проте, Поляки тут не наступали, а тільки підходили сильними стежами, що ми їх відкидали. Найбільше рухлива була тут сотня Ф. Мучія.

Тут, після важкого бою під Белзцем, наша Бригада, переформувавшись, мала вже три курені; наш

курінь був уже третій, а не п'ятий. Курені ж і далі складались із чотирьох сотень кожен.

З Буцневи ми рушили на с. Тютьків. Тут, із такими ж завданнями, що й у Буцневі, ми знову затрималися декілька днів. І одного ранку ми попрямували, через Слобідку Струсівську, повз Теребовлю, на стацію Деренівку, біля с. Мшанець. Тут нам сказали:

— Сідаємо на вантажний поїзд і до Гусятина поїдемо!...

Всі зраділи!

— Нарешті! — казали. — Всю Галицьку Землю ми пішки зміряли! А тут дають тобі поїзд, щоб легше... відступати!...

Ми вже всі знали, що Галичину тратимо, — а ми, вояки, й не припускали, що це була прелюдія голови Директорії віддати за десять місяців, на основі Варшавського Трактату, Полякам Галичину! — що переходимо за Збруч, що разом із Армією УНР йдемо на Київ. Була це сумна дійсність, але іншої веселости не було, як лиш одна: зберегти УГА, що вже понад вісім місяців загартувалась у боях із Поляками, що вже мала свою історію, а з тим і боєву вартість, і що це військо було вже тісно зеднане співжиттям. Наш перехід за Збруч, це був символ правдивого усеборнення: Львів-Київ!

Дійшли ми до стації Деренівка й тут зупинились на те, щоб довідатись:

— Цілий вантажний поїзд уже заповнений. Далі йдемо пішки! —

— Та воно й слушно! Чого тут розніжковатись! Гартуй ноги на Київ! — хтось із старшин докинув.

У Мшанці був короткий постій, таки на дорозі.
Був наказ:

— У село не вільно йти. Взагалі — розходитись невільно. Обідаємо й зараз же дальше йдемо! —

Наказ курінного мав свою причину: ще з Тютькова вийшовши, нас декількох зауважили, що праворуч від нас, далеко, за глибокою долиною піль і гаїв, горою посувалася кольона війська. Четар Ф. Мучій і інші, приглянувшись крізь далекогляди, ствердили, що це, паралельно з нами, посувається польське військо. Повідомили про це курінного і він уже був обережний.

Пообідавши, коло 3-ї години ми покинули Мшанець і взяли напрямок: Нижбірок. Праворуч — легкі горби, ліворуч — широка, легенько спадиста до сходу рівнина простягається аж до Хоросткова, а далеко перед нами зеленів Нижбірок. Для безпеки, післав курінний кінну стежу — праворуч, аби знати, що діється за горбами в напрямі Кобиловолок-Яблонова. І вершники понеслись, а курінь — сотня за сотнею у повнім ладі, ішов приспішеним маршем. Нараз, несподівано, з правого боку дістали ми крісовий, а за ним і гарматній вогонь. Сотні розсипались по полях ліворуч дороги і почали спішно відступати в напрямі Нижбірка — полями. Нас декількох — Негрич, В. Солодкий, Ю. Типкевич — повільно відступаючи, стали прикриттям цього приспішеного відступу. Вже сонце — смирним і лагідним теплом до обрію піль припадаючи — в очі нам зазірало, як ми що-деякий час обертались і кропили серією з кулемета й далі відходили.

Верхи пригнався адютант нашого курінного, Віктор Стрільчук.

— Панове, бачу, підбились і не подоласте поспішати за куренем! —

— Не журіться, пане адютанте, над Збручем побачимось!..

— Уважайте й не будьте легкодухи! — сказав іще й понісся.

Очевидно, курінний міг би був — вийшовши з с. Мшанець і знавши, що рівнобіжно з нами посувалася кольона польського війська — вислати на наше праве крило й дві сотні, а це означало: починати вельми нерівний бій, бо ми тоді гармат уже не мали; врешті, був наказ — відступати за Збруч.

У Нижбірку Горішнім було стовпице нашого війська. Проте, лад був утриманий: щоразу якась частина відходила на схід. Я — і ще хтось зі мною — був такий уже до краю утомлений, що припав під широку корону липи біля церкви й — поглянувши тускними очима по ясных просторах села, що милувалось у сяйві місяця і в легких та росистих туманах, що пахли мятою — заснув сном молодости.

А вранці, ще лиш світанок звіщав сонечко, я прокинувся і дальше подався на Васильківці. Тут, якась добра наша господиня продала мені глечок молока; підкріпивсь я ним і в дальшу путь, на с. Шидлівці, бо туди направився й наш курінь. Там, де сходяться дороги — на Васильківці, Шидлівці, Товстенке, на розпутті стояв білий, камінний хрест, що йому вічну хвалу шуміли наші безмежжя піль, — і що його утривалив на своїм образі „Остання застава” Іван Кучмак, — там наздігнав я моїх стрільців із Ст.

Опришком: вони стояли на заставі. Був тут і мій приятель Михаськів.

— Ну, — кажу підсміхаючись, — вас і сто кіньми не наздоженеш!...

На мій докір, мовчали.

Побули ми тут іще добру годину, як прибула кінна стежа і сказала нам відходити, бо Поляки вже недалеко. Ми відійшли на Шидлівці. Дійшовши до Збруча, я сів собі на нашім березі, скинув черевики й став мочити ноги. Надімною залунав — той дзвінкий, здоровий та сердешний — голос курінного М. Дацкова:

— Михайле! Добре, що тебе бачу! Бо я потерпав, що тебе схоплять Поляки! —

Безперервною чергою, мовчки, бо загадочно серце щеміло, переходили наші вояки, частина за частиною, відділ за відділом, цю таку невеличку, а таку сумну й — від 1919 — таку трагічну річку Збруч, на східний, лівий беріг, що тут височить, і здіймались на гору. Були й такі, що цілували свою, Галицької Волості, Землю!

Це було 17 липня 1919.

Сонце нишком і з жалоцями хилилось до наших рідних, галицьких піль.

У душі, в серці щемів жаль: горе народові, коли вождем його Армії є романтик!...

„ЧЕРЕЗ КИЇВ НА ЛЬВІВ”

Друга частина

На широких шляхах

Ступили ми на лівий беріг річки Збруч.

Наш курінь дістав наказ: на дій же височині села Шидлівці, на лівім березі річки, розташуватись на нічліг.

Сонце, неначе в тузі за нами, ще спалахнуло над полями і почало тонути в галицьких далях. Жайворонки — і тут, і там — останні й ті самі коди розсипали над ланами, а ластівки цвіркотали, вітали нас. У серці жаль і туга гаснула разом із останніми тонами сонця. З росистими запахами стиглого, у перших полукипках збіжжя ми поклались на спочинок.

Ніч була тиха, як мерехт зір.

... Вже ранком, 18 липня 1919, коли сонце разом із легетом вітру першими проміннями спивало рясні роси, всі шляхи й польові доріжки, що слались від Збруча на схід, загомоніли. Українська Галицька Армія у боввому ладі ішла в напрямі: Київ. На всіх шляхах лунала пісня, а ця луна стелилась хвилями буйних ланів і плила, плила в простори широкої України. Несла вона ритми наших сердець, палких і юних, до Города-Матері. Ми вже й забували, що ще вчора у вечері „Збруч-річку проходили”: велика мета — Київ, захопила серце, те таке всюди й завсіди українське серце, таке закохане в романтиці, що нас постійно бє!

З села Шидлівців наша 10-та Бригада рушила в напрямі м. Дунаївців. Серед співів, у сонці, у трем-

тіннях далів, час до часу, крізь густі мрії отого рожевого гасла „Через Київ на Львів”, продиралася дійсність: що там роблять Поляки з нашими рідними в Галичині? Коли ми знову вернемось до наших рідних, і в яких обставинах, та й узагалі — чи ще вернемось до них?...

І знову — дійсність, що ми вже нею почали жити, прямуючи на схід, перемагала наші молоді думи й бажання, і ми далі жили хвилиною теперішності.

Смеркалось. Простори дихали ніжними подихами вітру. Ми увійшли в с. Балин. Було в ньому гамірно, як в улію: повно нашого війська. Пригадую собі — були й частини Січових Стрільців. І тут у Балині якось немило вразила нас вістка:

— Полковника Болбочана розстріляли!...

Був він винен, був він правий — ми не знали: ми лиш прислухались розмовам. Однодушні коментарі старшин, і зокрема — старшин СС-ів, що знали Болбочана, що допомогли С. Петлюрі звалити Гетьманат, — були:

— Чому Петлюра дав свою згоду на цей розстріл? Адже ж, Болбочан — чесний, мудрий, боєвий, великого військового таланту старшина! Щось воно тут неясно!...

І ці коментарі старшин боєвиків зробили для нас цю вістку понурою, огидною: це була, немов лиха ворожба наших важких переживань на цій чудовій Землі, Україні!...

Але, ранком, міцно по марші виспавшись, співаючи, подалися ми дальше в рідні простори. І спокійно, мірним ходом, із першими сутінками увійшли ми до м. Дунаївців. Було й тут глітно і гамірно. На

всіх дорогах, на майданах, перед містом і в місті було багато частин УГА. Наш курінь М. Дацкова й не зупинявся в Дунаївцях, ми пішли даліше на с. Стара Гута. Тут прибули пізно увечері й розташувались на квартири по хатах селян.

Село Стара Гута — положене в лагідній балці, усе потапало в садках; огорнене городами, що в них соняшники високо здіймали свої ясні обличчя і пахли соняшною сухістю, а попід хатами хилитались високі мальви і лагідними тонами раділи на все село.

Селяни, в перших днях, відносились до нас стримано. Та, переконавшись, що ми таки справді „свої”, побачивши, що ми аж нічого сенько з їх власности, з їх господарства й не торкаємо, що за все — як дещо дістанемо від них — платимо, — стали до нас приязні.

На квартирі стояв я разом із моїм приятелем хор. І. Х. Наші господарі були досить маєтні й давали нам дещо з своїх сільських харчів — вареники, борщ, кулеша з молоком, пшоно на молоці, затирка. І ми перестали ходити до старшинської харчівні, де, тоді, давали їсти вельми скупю та ще й без солі, у кращому випадку, сильно недосолене. В цій смузі України тоді не було соли.

Третього дня нашого постою у цім селі каже до мене хор. І. Х.:

— Як наші господарі такі до нас приязні, що й їсти дають нам, то я йду сьогодні з ними в поле жати чи косити, а ти вже лишайся в хаті. Якби сталося щось нагле, то заступи мене!...

А був це жнивний час, рук до праці потрібно, то господарі не довго відмовляли Х. від його заміру.

На небі сонце не думало переставати гріти, і то так по-нашому, міцно, але з подихами сухого, животно-творного вітерця. Х. ходив на жнива, а я, у вільних від військових справ хвилинах, брав якусь книжку, ішов за клуню, де росли черешні — „застодольники”, ліз на найряснішу й заспокоював голод цими гіркими, але соковитими черешнями. Вечором же, за поміч мого приятеля у жнивах ми мали — на наші умовини — багаті й ситі вечері, дарма, що безмясні. Але мій приятель мав гідний „спуст”: він міг був зісти свою й мою пайку, і ще оглядався, а тут треба було ділитись зі мною.

Якось, одного пополудня, прийшов до мене Ю. Типкевич, мій сусід із дому.

— Х. нема?

— Ні! він же в полі! — відповідаю.

— Слухай, Михайле! Я знаю, що ти б хотів щось доброго зісти! Я дістав пшеничної, питльованої муки. Моя хозяйка робить мені на вечерю вареники. Будуть і шкварки, і сметана! Але — Х-ві, ніже слова! Боно б то не є по-товариськи! Та — не моя вина. Ти ж сам добре знаєш, що тих усіх вареників було б замало для самого Х. Ну, а де ж ми?...

Юзко правильно шлунок Х. осудив, то я на це безсумлінно сказав:

— Гаразд! Мовчу і приходжу на вареники до тебе!...

Прийшов я до Юзка і зіли ми ті вареники — препишні були вони! Та й вернувся на мою квартиру. Застав я Х. за порожнім столом. Голову опустил він на руки й чорні думи безнадії — як той смерк, що

огорнув хату — снувались по його голові. Я ж став ходити по світлиці і насвистувати:

„Ой, любив та й кохав...”

— Чи не зсунувся ти з глузду? Та як ти, гододний, можеш свистати? — розпучливим голосом вибухнув Х. —

— Бачиш, друже, мужик, як голодний, то жінку бє, а шляхтич свище!..

На це відчиняються двері й молодиця вносить повну миску кулеші з молоком.

— Забарилась я у сусідки, вибачайте!...

Х. вхопився за ложку, а я зволікаю й думаю: як мені хитро викрутитись від вечері, бо хочу, щоб він сам собі впоров оту миску мамалиги, але щоб не догадався, чому я не їм!

— Ну! Чому не сідаєш їсти? — питає Х. і гатить, аж губами трясє.

— Знаєш, я по тих застодольних черешнях, то вже оскоми набрався не лише на зуби, але, либонь, і на шлунок, — відповідаю і вкладаю мою ложку до миски.

Хлепнув я зо дві ложки молока і:

— Ні, не йде. Їдж здоров сам, бо я не можу їсти! —

Х. на хвилину зупинився, щирим і співчутливим оком подивився на мене й далі — замітав.

Але — одного дня, коли сонце вже лиш відгомоном палало на соняшниках, прийшов Х. із поля і, жбурнувши своєю військовою блюзою на призьбу, незвично в нього, закликав:

— Най же го лусне ясний грім!...

Я вирячив на нього здивовані очі.

— На! На! Дивися, як мені теля зжв'якало рукав і одну полу! — розпучливо, розстилаючи блюзу, лементував приятель.

— Ну, дивись! А воно й справді, хорунжівську „штернину” і срібний пасок зовсім, мов теля язиком злизало! — з реготом кажу.

— А ти-и, невдячнику, ще й поглузуй! — безнадійно заквилів Х.

Але, на жнива приятель далі ходив, уже без блюзки, вечері були далі ситі й гоїні, а я далі, у вільних хвиликах, у день сидів на черешні, перчитуючи книжки і снуючи поетичні маріння.

Якось, прибігає під черешню мій стрілець і говорить мені, що там прийшли ніби й наші вояки, в наших одностроях, а по-польськи розмовляють. Негайно пішов я туди. Командант цієї стежі, старший десятник пояснив мені, хто вони, якої частини, яке їх завдання. Я почав із ними звичайну, неслужбову, розмову, щоб слухали мої стрільці: звідки походять вони з дому, в якій частині тепер служать, який курінь і чий, сотня? Усе вияснилось: були це наші Русини з околиць Ряшева-Ланцуту-Лежайська, говорили справді майже по-польськи, старший десятник розмовляв мішаною мовою, нашою й польською. По їх поставі, по тоні їх мови виходило ясно, що були це свідомі Русини, добрі вояки. Мої стрільці були дещо здивовані цими вояками, але й збудовані.

Згадаю, що той скравок вільної тоді від большевиків української території, де відпочивала наша Армія, найревніше охороняв, тоді, з місця на місце постійно ганяючи, Полк Чорних Запорозжців полк. Петра Дяченка — це були справжні літаючі голєндри.

Ідилля з жнивками, з борщем і варениками та з моїми застодольниками закінчилась. Двотижневому відпочинкові, що ми його вперше такий довгий дістали, надходила рухлива зміна подій. Припускаю, що цей відпочинок був подуманий на те, аби Армія мала час психологічно переставитись на нові рейки: „Через Київ на Львів”, що його кинула тоді наша пропаганда. Було воно, це гасло, лепське, але... хай наступні події ствердять його тривалість.

У перших днях серпня ми покинули тиху закутину Стару Гуту й вирушили в напрямі села Гоголі. А ранком 6 серпня ми вже були в селі Ведмеже Вушко. Тут, за наказом нашого бригадира сот. Ф. Кондрацького, скликали селян на „сход”, тобто — на віче. На цьому вічу промовляв до селян і сам бригадир, і пор. Осип Конол. Успіх цих промов був такий, що ми вперше в Україні „вифасували” по добрій чвертці господарського хліба, що його вхитно знесли селяни; а молоді селяни вхопили за обрізи — о! Україна, тоді, була повна цих обрізів, тобто, скорочених, врізаних крісів! — й, окремою ватагою, пішли з нами в наступ на Винницю. Цей наступ почався таки того ж дня, 6 серпня, коло 10-ї години ранку. Наша Бригада наступала від Ведмежего Вушка. На ліво від нас наступала Запорозька Дивізія і Полк Чорношличників. Наші батерії, під командою отамана К. Карася, сильно острілювали большевицькі становища. Того ж дня, коло 3-ї години, Винниця була здобута. У цьому наступі вельми жертвенно, збройно, помагали селяни-повстанці: а було їх понад три тисячі. Після здобуття Винниці повстанці вернулись на села, до своїх хат.

По здобутті Винниці заквартирували нашу Бригаду в заведенні для божевільних. Мені так сильно це не сподобалось, що я з моїми стрільцями розтаборився — за дозволом курінного — у чудовому парку заведення. А мій заступник, Ст. Опришко, казав:

— Нема нічого кращого, як спати під музику зір, ніж під лемент божевільних! . . .

Звідси ходили ми й до міста Винниці — гарне воно й усе у густій зелені. Були ми й у тім жахливім будинку, де діяла московська „Чека”, і в тім же городі, біля цього будинку, де москалі закопували тих наших мучеників, що їх тут помордували.

Либонь наступного дня відбулися похорони цих жертв московського „Чека” — згодом, ця ж сама установа з таким же наставленням опришків, звалась „ГПУ”, потім „НКВД”, нині „КГБ”. — Участь у похоронах узяло масово все громадянство міста й селяни з сусідніх сіл та військові формації. Привний був і С. Петлюра з урядом і Генеральним Штабом. Похорон вело численне духовенство. І тоді вперше побачив я Голову Директорії Симона Петлюру. На мене зробив він вражіння людини скромної, благенької, незамітної — хуторянина романтичної настанови.

Чи не третього дня після здобуття Винниці наша Бригада рушила в дальший похід. Під вечір — сонце лагідно лягало за верхівя дерев густої діброви, а ми входили в невеличке, в густій і пишній зелені, село на правому березі Богу. Назви села не пригадую собі, але його згармонізовану нашу красу тонів — ніколи не забути мені! Густа зелень садів, лісів,

синява неба, кармін сонця у заході, цвіти перед хатами — це була казка! Тут ми й переночували.

Світало, ледь на день небо мріло і зорі втікали, а наш третій курінь, тихо й безгомонно, став переправлятися пороном через Бог, на лівий беріг. А та річка — яка ж вона була тиха, як і той ранок тоді!

Ми змінляли полк Чорних Запорожців: ми йшли на їх становища, з яких ми мали почати наступ на вузлову залізничу стацію Калинівку. Минались ми у гору — вони з фронту, а ми на фронт. Ми йшли поруч себе мовчки, — щоб не зауважили большевики цієї зміни, — а в серцях наших билась добра радість, що зустрілись із братами на одних становищах! Один із козаків, а може був це й старшина, нахилився до нашого гусака і стиха запитав:

— Яка це частина?

— Третій курінь десятої Бригади, — відповів я.

— Га-а-а? Курінь? Та в нас це був би корпус!

— підкреслено дотепно сказав козак.

Легким гомоном понісся сміх Черношляшників і наш.

За річкою ми увійшли в ліс і стали в розстрільну, готові до наступу. Усміхненим золотом заграло небо. На верхах лісу поклалось сонце. Ліс защемів птаством. Сонце спивало роси і стала бреніти комашня.

Повз нас, через нашу розстрільну, перейшов командант нашого гарматного полку от. К. Карась; із далекоглядом, потягнувши за собою телефонічну лінію, він улаштувався на верху вітряка перед нами. І наші гармати почали устрілюватись. Почали й большевики острілювати нас гарматнім вогнем. Врешті,

наші гармати вдарили густим і сильним вогнем. Бій почався.

Майже рівночасно, на наших правім крилі, не так далеко, зчинився гамір, короткий крик. За яких двадцять хвилин, молодий поручник Федір Свистун, на коні, гнав перед собою декількох полонених большевиків. Зупинився з ними перед штабом нашої Бригади, що стояв тут же за нами, за нашим лівим крилом, і передав їх штабовій варті. Полоненими зацікавився, в першу чергу, начальник розвідки пор. Юзко Конол, начальник штабу сот. Маринович; та й бригадир сот. Ф. Кондрацький був цим полоненим рад: ми ж мали йти в наступ.

Як начальник відділу кінноти, мав пор. Ф. Свистун гарну, гніду кобилу. Була вона спокійної, зрівноваженої вдачі: йдучи, міркувала, неначе який філософ. Того ранку, коли ми шикувались до наступу на Калинівку, пор. Ф. Свистун дістав завдання: перевірити й забезпечити наше праве крило в цих лісах. І він, йдучи на своїй смиренській кобилі, став докладно виконувати покладене на нього завдання. Аж раптом кобила завертіла задом, заіржала і, неначе ошаліла, рванулась і стала гнати наосліп наперед себе. Свистун хоче за всяку ціну стримати її, гукає на неї, а кобила летить, аж вітер свище й високі кущі розступаються, немов сотня кінноти жене. В одну мить — Свистун опинився перед піднесеними руками цілого большевицького штабу, що тут у лісі, на правому крилі нашої ж лінії, дещо зпереду, мав свою криївку. Смирна гніда — славною стала: гедз напутив її на криївку большевицького штабу.

Після пів години барабанного вогню наших гармат, ми рушили в наступ. Наші гармати далі підтримували наш наступ. Як показалось, большевики хотіли якнайдовше цей вузол затримати. Смеркалось, ми увійшли в Калинівку.

Ніч була тепла, зоряна, лагідна, приголублива. Нові бої, нові перемоги, нові надії шляхом: на Київ! затирали в пам'яті вчорашні невдачі, Збруч: дайте воякові перемоги — він і за життя забуде!

Вранці, з сходом сонця, ми рушили в дальший похід. Сотня за сотнею маршували, співавши. В половині дороги, з Калинівки на Махнівку, докладно — під селом Курдилівкою, праворуч від шляху, що ми ним ішли, оглядали ми наступ наших військ у напрямі Козятина. Несподівано, задумали большевики заатакувати й нашу кольону в поході. Наказ курінного:

— Кіннота з права!

І ми якстій обсадили обніжок шляху. В ту ж мить, як із-під землі де й узявся Іван Балешта з своїми гарматами, і вмлівіч, із шляху, відкрив вогонь. Большевики, наткнувшись на несподіваний сильний вогонь, відступили ще швидше, як ми того сподівались. Наша кольона рушила далі вперед на містечко Махнівку.

Пополудні ми й увійшли в Махнівку — розлога, дещо у видолинку положена вона. По середині майдану, дещо вище, стояло жіноцтво з цвітами в руках. Увіходячи в містечко, ми почали співати „Червону калину” — цвіти позникали поза спинами жіноцтва: це були Польки, що вийшли вітати... польську

армію! Такі чутки розсівали по Україні большевики перед нашим приходом.

У Махнівці ми зупинились на короткий відпочинок і подались у дальшу дорогу. Ми дійшли до роздоріжжя: ліворуч — Бердичів, перед нами — Червона, праворуч — Козятин. За Бердичів ішов якраз бій. Ми на коротко зупинились на цьому розпутьті й слідкували за цим боєм. Над Козятином рвались шрапнелі й у далині, у заходячому сонці, рожевіли по розривах дими. Наша кольона подалась у напрямі містечка Червона. На нічний постій ми зупинились у селі — чи не Плехова.

На другий день ми увійшли до м. Червона, де перебули два дні. Це мале, привітне, все в зелені містечко. Цю містину мило згадую, бо відсіль пішли в Українську Армію двоє молодих — брат і сестра, студенти київського університету, вона медичка, він інженерії, ще й старшина царської армії. Звались вони Ч. Приходиться цей момент підкреслити, бо — на 42 мільйони населення України — не багато було тоді таких охотників. Ірина Ч. служила в лічниці 1-го Галицького Корпусу. Був це гарний тип Українки — характерна й інтелігентна, жива й ідейна, християнської моралі й повна любови до свого Краю.

Якось, жартуючи, сказав я їй:

— Прийміть таку умову: прибуваємо — ви чи я — з нашою частиною до якогось місця на постій, ви питаєте за 10-ю Бригадою, а я за лічницею 1-го Корпусу! Добре? —

Подивилась на мене, поміркувала і:

— Не погано вигадали! Добре! Побачу, чи дотримасте умови!...

На цім шляху нашого походу, Червона-Андрушівка-Ляхівці-Зарубинці-Ходорків-Корнин, наша Бригада мала за завдання очищувати від большевиків цю смугу. На цім шляху ми вже не мали ніяких важких боїв, крім коротких сутичок.

З Червоної ми вирушили в напрямі м. Андрушівка й с. Ляхівці. Тут стояли ми два дні й рушили в дальшу дорогу, напрям — село Зарубинці. Проходили ми увесь час полями, наші стопи поринали в м'яку пилюку чорнозему. Минув день, уже зовсім стемніло, сотня за сотнею іде собі, співаючи. Співи сотень стелились по полях київщини. Молодик таємничо і м'яко розяснював нам шлях. Небо віяло живою прохолодою. Пахло стиглим збіжжям у полукіпках. Якось іздивовано перекликувались перепели. Перед нами в далині виринали село і в сяйві місяця білили крайні хати. Як сьогодні — пригадую собі: сотня співає оці слова вояцької пісні:

„Тіло несуть, коня ведуть,

Кінь головку клонить,

За ним, за ним дівчинонька . . .”

Раптом, перед нами три яскраві блиски протинають вечірні простори. Свист і розрив шрапнелів. Наша стежа, що йшла перед нами, вже почала перестрілку. Наша сотня — негайно розвинувшись у розстрільну, пішла в наступ. Поручник Іван Балешта вже пустив декілька гарматніх стрілен. Большевики ще відповідають. Наша сотня вривається у село — большевики відступили. Ми маємо кількох полонених і деяку здобичу.

В цім селі ми зупиняємось на нічліг. Пригадую собі, селом проходив глибокий яр. Ось, на бережку

цього яру ми й розтаборились і, голотіч, смачно спали всю ніч, місяцем накрившись. А ранком, дальша дорога — на село Зарубинці.

В це село прибули ми вже добре сполудні. Було це гарне, велике й просторе село, все в густих садах та зелені. По середині простірний майдан, а біля нього велика церква, довкола ж неї високі та крислаті й густі липи. Та не прийшлося натішитись красою й поезією цього нашого села — ранком подались у дальший похід на м. Ходорків.

Була це вже друга половина серпня як ми зайняли Ходорків. Це невеличке, простірне, соняшне містечко на київщині, повіту Сквира. Населення мішане, Українці й Жиди в більшості. Було досить місцевої, нашої інтелігенції, і то молоді. До господарів, де я стояв на квартирі, і які мали доню, приходили молоді мужчини. Дискусія з ними на теми політичного дня зраджувала, що це була молодь із освітою. Не втерпів я і запитав:

— Чому ж ви, молоді, інтелігенти, не є в українській Армії? Чому не голоситеся ось тепер до цієї Армії? —

Невзначай поглянули по собі, дещо замнялись і, оминаюче, один відповів:

— О! звичайно... Треба буде в армію піти!...

І на шеляга ентузіязму якогось у цієї молоді не вичув я! „Треба буде в армію піти...” Глядів я на них і думав: а в яку армію? Українську, добровольчу, большевицьку чи й до анархіста Нестора Махна, армії „Гоп, куме, не журись!”, — бо цей парняга так і не сказав ясно.

Припала нам вільна від походу неділя. А була тут гарна, мурована церква. За згодою місцевого пароха, був він Українець, Курат нашої Бригади о. Володомір Демчук, із Красноярська, відслужив нам у цій церкві Службу Божу; співав нашвидку зібраний хор наших старшин.

По двох днях постою прийшов наказ — у дальший похід. Місцеве, жидівське населення, зауваживши, що телефоністи стягають лінії, що обози готуються у дорогу, — прислало до штабу нашої Бригади свою делегацію. Жиди стали просити:

— За ці два дні, як ваша Армія тут є, ми, нарешті, зазнали порядку, спокою, ми спали вночі... Ми зложимо гроші на утримання якоїсь частини вашого війська, але не залишайте нас...

Командант Бригади і курінні, що були тоді в штабі вияснили Жидам, що ми є Армія, а не якісь поліційні відділи, і що наша справа є фронт, а не запілля. —

Жиди, похнюпившись, вийшли з нічим.

З Ходоркова, ранком подались ми на м. Корнин. Обабіч шляху, — а шляхи тут широченні, а не якісь галицькі доріжки! — що ми ним ішли, живо, змінливою красою барв і тонів розлогих піль, пагірків, балок грала наша, українська природа. Села, їх сади та щораз кращі ліси, діброви, — що тут, на київщині, вони такі примовно чудові і все кращі аж до Києва! — були для нас казкою, а це ж була жива дійсність. На вид цих чарів природи, то й пісня „Зажурились Галичанки” втрачала для нас романтику туги по Галичині.

Пополудні переходили ми через гарне, довго простягнене, якесь таке пахуче село, назви якого я уже не пригадую собі. Вельми нагадувало воно наш Викторів біля Галича! Тяглось те село добрих три верстви. Обабіч дороги, на пригірках розклались гарні, в садах, у мальвах та інших цвітах хати. Показали нам хату й обійстя Тадея Рильського, батько поета Максима.

Хорунжий Генко Малецький із своїм відділом кінноти випередив нас і понісся у напрямі Корнина на стежу. Ми переходили молодий і пахучий ліс, що по ньому сонце розсипало свою передзахідню карміново-золоту благодать. На переді куреня, за волею курінного, ішли старшини, ще пригадую собі: Богдан Глібовицький, Іван Кучмак, Голіней, Юзко Типкевич, Євген Паздрій, Федір Мучій, — і співали: з нашої повної, молоді груди неслась пісня, що їїптаство наслушувало. Сонце все більше заливало зелень лісу, небеса кобальтом тремтіли, простори були ясні й прозорі.

Вже здалеку перед нами побачили ми лісове розпуття, праворуч якого стояв гурт жіноцтва з цвітами в руках. Кажу до Івана Кучмака:

— Чи не Махнівка?...

— Е-е! Та може ні! А врешті...

Ми зрівнались із цим гуртом жіноцтва — по нас посипались цвіти, а з ними понеслись м'які, жіночі слова:

— Вітайце нам, браця!...

— Та-а... які ми вам браця?..., — у ту ж мить відпалив четар Іван Кучмак.

Ніхто й словом більше не відізався, але кожен із нас при тім слові „браця” відчув прикрий біль у серці: адже ж ті „браця” при допомозі волелюбної Франції виперли нас із нашої рідної землі — Галичини! Ті „браця” мордують наших братів, нині безборонних.

Наша кольона пішла даліше. Жіноцтво, спустивши голову, відійшло.

Либонь на одну-дві верстви перед Корнином пригнав на коні Г. Малецький; усміхнений, радий, помахавши до нас рукою, полетів із звітом до штабу. А незабаром вернувся й таке нам сказав:

— Нишком увіходжу в Корнин. Тиша, спокій. Зупиняюся біля школи, де бачу якийсь рух. Назустріч вибігають дві врадувані молоді пані. Питаюсь, чи є у містечку большевики? — Та які там большевики? — відповідають мені. — Іще в полудне відійшли, либонь на Брусилів. А ми, ось, бачите, — і показують на молодих селянок, — прибираємо найкращу салю у школі, бо ж робимо для усіх вас прийняття, таки сьогодні, увечері! — Так, цо, пановетовариство, — каже до нас Генко, — пропала ніч і наш відпочинок! Будемо танцювати!...

Увійшовши в Корнин, штаб Бригади й деякі курені розквартирувались у містечку, а наш курінь у сусідньому селі на схід від Корнина. З мого четою примістився я у просторій стодолі у гідного і маєтного господаря. Забезпечившись заставами, стрільці — привівши себе до ладу, повечерявши — пішли хто на спочинок, хто на вулицю, на гулі, а всі старшини, вільні від служби, пішли з бригадиром до школи.

У школі, справді щиро й гаряче вітало нас населення й інтелігенція містечка. Наші старшини — боевики, що й не могли мати чепурних одностроїв високих штабовиків, часто джигунів! — усі тут були прикладні своєю поведінкою, поставністю, товариськістю і культурою. Перед у цьому вели отаман К. Карась, сот. Ф. Кондрацький, сот. Маринович, сот. В. Гамаль, чет. Б. Глібовицький та інші. Уже пахло свіжістю наших пахучих ранків, а на сході небо протирало очі, як ми, за прикладом команданта Бригади, розходились по своїх квартирах. Дехто з нас умовився, зараз по церкві, піти до ліса на гриби.

Наступного дня була неділя — або Першої Пречистої? — то всі сотні, вільні від служби, пішли на Службу Божу. Церква була тут старенька, деревляна, мала, то наш Отець Курат Володимир Демчук відправляв св. Літургію на дворі, під церквою. І знову співав наш, нашвидку зібраний хор старшин. „Іже херувими” не йшло нам до ладу, один знав Бортянського, інший Веделя, ще інший Архангельського. Піддав я думку:

— Берімо на „нуту”: „Зелений дубочку, чого похилився”, волинська народня пісня! Усі знаємо її!...

Попробували — пішло!

По Службі Божій, сотні розійшлись на квартири. Прийшов обід. По обіді — хто на вулицю, хто простягає утомлені ноги, а ті, що вмовились „на гриби”, вже відчували їх передсмак. Усе складалось ідеально! Аж — прийшов новий наказ:

— Суворе поготівля! Большевики згуртували свої сили біля Брусилова й Ружина. Задумують перешкодити в нашому поході на Київ. —

За якої чверть години ми покинули це миле, чисте й усе в зелені містечко Корнин. На краях вулиці стояло населення містечка — прощало нас. Ішли ми дещо приспішеним маршем, але співаючи.

Вже пізно вечором цьогож дня ми увійшли до містечка Брусилова. Наш курінь тут і розташувався. Котрі курені нашої Бригади пішли тоді в наступ — не можу собі пригадати. Мене тут зацікавила стара, козацьких часів, запорожського стилю, прегарна трибанна, деревляна церква. Оглянув я її знадвору, а в середину пообіцяв собі піти наступного дня — не довелось.

Ми пішли даліше вперед шляхом Житомир-Київ. Зупинились на короткій постій, — а це вже було 30 серпня, — в селі Копилово. Це велике, просторе село. Там почув я дивний наголос, а зокрема — вимова і її колір. Літера „л”, у таких словах, як лавка, ложка переходить трохи не в „ль”; самозгуки „и” і „о” глибокі й темної краски.

До хат у цьому селі ми й не заходили — розтаборились на краї села, на вигоні, від сторони шляху Житомир-Київ. Настрій у вояків був піднесений. Наші Армії зосереджено наступали на Київ. Гул наших гармат ізвіщав нам про рух нашого фронту вперед. На небі стояла погода і синява просторів збільшувала святочну хвилину, що наближалася — здобуття Києва! Дослівно — з хвилини на хвилину ми ждали наказу: на Київ. А стало сонце до заходу хилитись, стали перші сутінки з росами на землю падати, — стрільці уже не скривали своєї нетерпеливості: доки ж прийдеться нам тут на нові накази ждати?

Врешті, прийшов наказ:

— Третій курінь пор. Михайла Дацкова негайно вирушає. Напряма — Київ. Ідемо шляхом Житомир-Київ, переходимо ріку Ірпень і підходимо до перших домів Святошина. —

Курінь загомонів, як на Великдень! Запав вечір — ми рушили в давно виждану дорогу. Обабіч шляху — густі, темні, повні ситого і зеленого спокою соснові ліси. Тут, то там падають поодинокі, заблукані чи перестрашені крісові постріли. Праворуч від нас — Васильків-Волинський Пост — сяйва гарматних вибухів осяюють простори: і там вариться, а тут тиша — чути лиш ходу війська, приглушений брязкіт зброї, скрип возів, важкий стукіт коліс гармат. На Ірпені москалі не встигли знищити моста. Перейшовши Ірпень, ми зупинились. І зараз далі рушили в похід. Курінний дістав наказ, щоб обабіч шляху вислати сильні стежі: большевики кинули ще останні запаси, 3000 вояків, на оборону Києва. Але ці большевицькі запаси вже не встигли виявити ніякої оборонної дії — вони, здеморалізовані, розбрелись по лісі, а наші стежі приводили їх гуртами, обеззброївши, до штабу куреня. Була це суцця збиранина народів, що москалі, мов саранчу, кинули на нашу Землю. Були це: москалі, Мадяри, Чехи, Серби, Поляки, Жиди, Лотипі, Китайці.

Пригадую собі, як привели до нашого курінного большевика-москаля.

— Ти, хто такий?

— Русскій, батюшка!

— На чий землі ти стоїш?

— На русской, батюшка!

— Ану, сучий сину, понюхай цю землю!...

Москаль припав до землі, прихилився до неї, мов поцілувати хотів би, підняв очі на курінного, а цей ще раз запитав:

— На чий землі ти стоїш?

— На укра-аїнської, батюшка!

— То чого ти сюди приліз?

— Пазвали і приказали ідти, батюшка!...

Цій розмові прислухувались усі полонені, — що з хвилини на хвилину все більше зростав їх гурт, — і наші стрільці.

**

Всіма шляхами йшли наші Армії на Київ!

Всіма шляхами йшли з нами наші, в пламені запалу й любови до Батьківщини, серця!

Ніч була глибинно-тиха, повна святої мовчазности і достоїнности. Зорі, з теплом і прозорістю ночі розтремтілих просторів, так рясно сипались — здавалось: наш шлях озолочували, осяювали його і на наші серця падали.

Ми, учасники бою за Київ, 31 серпня 1919, лише єдиний раз були щасливі земним щастям: здобувши Київ!

На сході рожевіло небо.

Ми стояли перед Святошином і ждали нових наказів.

І в кожного з нас ритмувало серце: Київ!...

„Хожденіє по мукам”

... Бетовен, захопившись подвигами молодого героя і волелюбця Наполеона Бонапарте, пише симфонію „Ероїка”. В заголовку цього твору кладе га-

рячу присвяту його цьому смілому, великому корси- канцеві. Та — дістає Бетовен вістку, що цей його волелюбець, герой, проголосив себе імператором. Бетовен, шорстким рухом пера, перекреслює цю присвяту на рукописі згаданої симфонії.

Психольогічна, хоч і не дуже докладна, анальо- гія тут є: Українські Армії рушили від Збруча і з бо- ями переможно посувались на Київ. І, як вінець за- служеної нагороди за труди, за смерть товаришів, за кров і рани, — здобули Київ.

Але, рівночасно, від Броварів-Дарниці, москов- ська, добровольча, білогвардійська армія ген. Дені- кіна, причаївшись, увиходить у вільний Київ. Москаль- азят добре збагнув романтичну душу хуторянина, мрійника, легкодуха! І — невміла, незручна політи- ка нашого уряду усю посвяту, геройство наших Армій, перекреслила.

Розчарування Бетовена було іграшкою у порів- нанні з моральним болем і терпінням вояків наших Армій на такий вислід, на такий підсумівок нашої боротьби з Московією за Київ, за Україну.

Після 31 серпня 1919 почався час терпінь, мо- ральних і фізичних, обидвох Армій України. Можна сміло сказати: „Покиньте всяку надію ви, що вхо- дите” в цю чарівну, прегарну, пребагату, препишну й прокляту Україну!

Романтичний шлях українського мрійництва — там: на Львів! тут: на Київ! ще й мрійництвом при- крашена крилата фраза: через Київ на Львів! — за- кінчився. Прийшла сіра, понура, страшна дійсність: боротись на рідній Землі проти — Московії червоної, проти Московії білої, проти свого ж, рідного народу.

Воля, мов сильне вино, вдарила в голову нашому народові; Москва, за Карлом Марксом, створила йому, нашому народові, новий міг майбутності: „свобода”, „равенство”, „граб награбљонное”, земля без викупу, діли землю вона ж твоя! Українська людина побачила у вояку Української Армії тяжкого ворога, що стоїть на заваді у виконанні цих кличів, то його, цього вояка, треба нищити.

Коли, після Чортківського Пролому 8 червня 1919, Українська Галицька Армія пішла проти наступом знову на Львів, тоді вона зросла добровільним напливом молодих мужчин потрібно. Йі ми, після переходу за Збруч, на схід, 16-17 липня 1919, мали понад 150 тисяч усього армійського складу.

Коли ми, від Збруча, рушили на Київ, тоді Армія УНР збільшилась незначно: було постійних тих понад 30 тисяч героїв, ідеалістів, фанатиків, творців легенди й ніколи незабутнього Першого і Другого Зимового Походу, тих жерців великої й беззастережної любови до України! А де ж — на 40 мільонів — решта? За спільною вірою пішли одні, за спільною ідеєю „земля без викупу” пішли другі, у „нейтральні” пішли треті, за спільним соціалізмом пішли четверті, — усіх же їх єднав спільний „котелок”. А синтеза: Юрко Коцюбинський, Порайко, Затонський, Микола Скрипник, Микола Хвильовий-Фітільов, Матвій Яворський і інші Волохи та чекісти.

Ми — опустили Київ! І вже в той соняшно-хмарний і щасливо-нешасний день, 31 серпня, подались ми на село Яблонівку, — з Святошина йдучи, праворуч. — У цьому великому, серед лісів селі, ми й розквартирувались та й ждали на „кращі накази, бо може

ще дещо проясниться”, — як казав наш курінний. Стрільці і дехто з молодших старшин пішли на вечірні гулі — пішов гомін пісень по селі, садами йгородами; співали дівчата й підпарубочі та наші стрільці. Аж круглоголові соняшники, похилившись, неперушно заслухались у ці пісні молодости.

Наступного дня ранком повідомили наш курінь, що між нами й денікінцями є демаркаційна, нейтральна смуга; її ширина була від трьох до п'яти верств. Ми ждали на нові накази. Коло 11-ої години перед полуднем наша стежа привела двох старшин армії Денікіна. Їх ввіймали в околиці села Яблонівки. Вони на своїх картузах мали білий пасок, що його мала носити й наша Армія, — але ніколи і ніхто не носили, — а цей пасок означав, що ми, Українська Армія, з армією Денікіна не є собі ворогами. На запитання курінного:

— А що ви робите тут, у нашій смузі?!

— Ми зблудили, зовсім збилися із дороги! — по московськи відповіли.

Курінний телефонічно спитався у штабі нашої Бригади, що з цими двома денікінцями, старшинами, робити і як їх трактувати? Штаб Бригади, по порузумінні з штабом нашого 1-го Корпусу, відповів:

— Трактувати їх увічливо, як чужинців-небажаних. Під сторожею відпровадити їх поза демаркаційну смугу й там пустити їх вільними. —

Наші стрільці, що їх супроводили, відвели їх до означеного місця й пустили їх зовсім вільними. Лиш, як згодом признались, подразнені ненавистю до білогвардійців за Київ, зняли з них усе, що вони на собі мали й пустили їх вільними тільки в сорочках.

Увечері прийшов наказ:

— Відходимо від Києва ще дальше, на захід! —

І смерком подались ми в напрямі села Кольонія, через села Михайлівку і Рубежівку. Майже все село — Яблонівка, Михайлівка, Рубежівка — стояло при воротах своїх хат і мовчки дивилось на цей дивний марш, — замість на північ, на Чернігів, — куди ми, по здобутті Києва, мали йти, — назад на захід. Тут ми зазнали вперше важкого труду в поході — у неймовірних пісках томились люди, а ще більше тварина, обози.

Йшли ми всю ніч тихо, мовчки, безгомонно, здавалось, що чули ми шум мигунців, як розсипались по небі.

Наступного дня, 2 вересня, ми вже були в с. Кольонія. Це було дивно осоняшене село! А в теплі сонця, ці гамірливі соняшники, ті пузаті дині, ті ізмаргдового тону кавуни, той шум кукурудзянних просторів і важко-душний запах конопель, — усе це наводило історичну думку: молоком і медом текуча Україна! Таке вичували ми тут і бачили багатство землі.

І тут одержали ми повне й докладне повідомлення-наказ про нейтральну смугу, що тягнулась між нашими Арміями й армією Денікіна: широка від п'ять до вісім верств. Така смуга була необхідна, бо ж наші Армії й армія Денікіна не мали ніякіської підстави бути правдиво союзними. Але й ця смуга нейтральності була постійно рухома в нашу некористь. Як говорити про рухи лише третього куреня 10-ї Бригади, і бути докладним, то ми, при смузі нейтраль-

ности, постійно відступавши на захід, дійшли аж до Ходоркова. Щойно тут ми зупинились дещо довше.

В сусідньому селі, Яроповичі, ми пізнали молодого, з малою і гарною борідкою, з добрими й лагідними очима, вельми культурного священика, пароха того села. Якось одного пополудня, ми, збившись на якійсь бричці, вибрались до того добряги панотця. А було нас чи не вісьмох; пригадую собі, що був сот. Маринович, сот. Юзко Конол, пор. С. Никифоряк, пор. Т. Свистун, хор. Е. Малецький і інші. За нами з'явився повіз — їхав туди й наш бригадир. Дехто з нас покрутив носом:

— От, і старий їде туди! Зіпсує настрої! —

— Тихо, мовчить! Я його... сплавлю! — поважно закінчив сот. Маринович.

Повіз ізрівнявся з нами.

— То як, панове, їдемо до гарної людини трохи погуляти, нашу негоду притлумити! — промовив до нас бригадир сот. Кондрацький.

— Та буде та веселість на сухо, бо знаємо, що будуть там панянки, приятельки його доньок, ну, а сам пан-отець зовсім не пє! — недбало, від нехотя відповів сот. Маринович.

— Га-а? Панянки, пан-отець не пє... Ну, то на суху забаву їдьте собі! — і до свого візника: Завертай! Хай не трачу часу!...

Бригадир вернувся, ми зідхнули.

Пан-отець на нас ждав. Стіл уже був заставлений, була й „царська“, а не самогон, що тоді всю Україну заливав, були й пані та молоді панночки. По добрій закускі ми перейшли до сальону. Пан-отець сів до фортепяну і — щиро сказати: на нашу милу не-

сподіванку! — перше, ніж заграти вальса, він ударив у могутній тон „Вже воскресла Україна!”, що ми всі підхопили.

З Ходоркова перейшли ми до с. Ляховець. Штаб нашої Бригади зупинився у Андрушівці. З Ляховець, у нейтральну смугу, в напрямі Ходоркова, поїхала наша, третього куреня, старшинська стежа: хорунжі Голіней, Негрич і ще один із ними. Виконавши завдання, ця стежа верталася з Ходоркова до свого постою. Та подорозі натрапила ще на „якусь” стежу. Та „якась” стежа наближається до нашої стежі. Наші не дають вогню, бо ж треба знати, що тією нейтральною смугою сновигали не тільки... союзники денікінці, але й стежі Армії УНР, стежі всяких повстанчих загонів Пятниченка, Зеленого, Шепеля та інших Марусь, що були ніби з нами. Ця стежа, як і інші тих пливких, нестійних загонів, не мала ніяких військових відзнак. Наблизившись до нашої стежі на безпосередню відстань, один із цієї, „якоїсь” стежі став зривати військові відзнаки хор. Голінеєві. Всі запротестували:

— Та що це ви! Ми ж старшини Української Армії!

— Да-а! Ета правильна! Ви дабродії, а ми таваріщі! — їдко сповістив той, що здирав відзнаки.

— Сдавай ружйю! Ступай с нами! — наказав начальник цієї „якоїсь” стежі.

Ясно, це була большевицька стежа. На півдні України, на північ від Одеси, знаходилась 12-та большевицька армія, що з нашим наступом на Київ, вона стала оточена, замкнена. І тепер, використовуючи „нейтральну смугу”, вона почала пробиватись цією ж

смугою на північ, до Житомира-Коростеня. Ця стежа й походила від цієї армії.

Нашу старшинську стежу привели до Ходоркова. І повели її простісько під церкву — на розстріл. Розстріл мав відбутись — для прикладу й постраху — на очах ходорківчан. Зібрали велику юрбу народу. Наші, в обличчі смерти, про одне гарячково думали: вирватись за всяку ціну і на всякий спосіб, бо й так виходу не було! Але, — завжди кажу: при Божій допомозі! — скоїлось таке: саме у хвилині розстрілу, коли командант большевицького загону наказав „до стрілу готов!“ счинився жахливий крик і метушня, у юрбі закипіло, а ця мить вистачала, що наша стежа, — знавши топографічно Ходорків, — умлівіч змішалась із юрбою і швидко, вогнистим бігом, скочила в лози, що недалеко церкви. Всі урятувались і вернулися до куреня.

Де два творять... нейтральну смугу, там третій, большевик чи взагалі — москаль, користає. Отож, штаб червоної 12-ої армії рішив використати цю нейтральну смугу і форсовним маршем передертись на північ, і то під Коростень, де наші бої з большевиками тривали. Цю большевицьку армію почали ми обчімхувати з боку. І що гарячіше били ми по її лівим крилі, то вона форсовніше посувалась на північний захід. Зпід с. Ляхівці ми почали таки великий із цією армією бій, увесь час із її лівим крилом. У бою ми паралельно й посувались із цією у продирці армією. Останній і великий бій із нею відбувся під м. Котельня.

Це була вже половина вересня. Над стернями розлогих піль України тремтіла спека літа вже на схилі — суха, добра і здорова спека. У просторах ця су-

хість, мов креміль крєктіла. Шпаки громадами залягали по стернищах, підносились, то опадали, останнє колосся видзьобували. А небо — синє, синє та прозоро сумовите — сонцем напивалось. По ньому, тут і там, плили білі-біленькі й легкі хмарини, що нечутно посувались по землі лагідними тінями-холодками. А глибокі далі тужили за жайворонками й за ластівками.

Та ні тиші, ані шпаків під самою Котельнею не було: тут кипів бій, з піль здіймалась суха курява від кольон війська в якимсь шалєнім русі, від безперервних вибухів гранат наших гармат, що били по цій кольоні. Большевики завзято напирали, аби передертися нарешті до вже недалеких своїх армій. Наші курєні лежали в розстрільній. Курінні стояли за ними на високім пагірку біля церкви й пильно слідували за ходом бою, за діянням нашого гарматного вогню, що ним докладно керував отаман К. Карась.

Майже несподівано, від лави большевиків, що посувалась на північний захід, ізнялась велика курява, що зовсім закрила їх. Було очевидне: большевики всією масою кинулись у розпучливий наступ. Счинилось пєкло: наші курєні, разом із гарматами, заливали вогнем цю незриму масу. Але, за декілька хвилин справа куряви виявилась: це отари овець і корів та коней, що їх большевики гнали з собою з півдня, а тут пустили їх на нас, щоби під їхнім прикриттям швидше посунутись наперед до ціли. Наш вогонь зараз же ми припинили.

Після цього великого бою, останки дієї армії, втративши багато людей, воєнного знаряддя, поставання, таки свого досягнули, злучившись із больше-

вицькими військами під Житомиром чи пак — під Коростенем.

Наша Бригада перейшла на постій, на нічліг, у містечко Кодень. Це давнє, історичне ще з княжих часів, — місто. Історики подають, що походить воно від: То-день. Знане воно і з часів гайдамаччини. Була тут старовинна наша церква і латинський костел. Все воно поринало в густій зелені. Але, чомусь віяло тут смутком.

Наступного дня, таки досвіта, ми покинули Кодень, перейшли на шлях, що йде з Житомира на Бердичів і обсадили цей шлях фронтом до Сингурів-Житомир. Наше завдання було — відбити Житомир. Упертий бій за це місто тривав безперервно до якої п'ятої години пополудні.

Лежимо в боввій лінії. Поруч мене є й курінний М. Дацків, у нього польовий телефон. Ліворуч, від сторони Троянова, знялись великі стовпи куряви. Майже рівночасно алярмус телефон:

— Гальо! Тут ми, зпід Троянова! Большевики відступають. Хай ваші гармати допоможуть нам, бючи по большевиках! —

В цю ж мить курінний передає цю вістку от. К. Карасеві. Ще не скінчив передавати цієї вістки, як — мов ізпід землі — на наше ліве крило налітає добрий полк большевицької кінноти. Загнали всі наші кулемети, що, в передбаченні такого положення, стояли в запасі на захист нашого лівого крила. Наша розстрільна, що тримала фронт у напрямі Житомира, несподівано заатакована з лівого крила, ламається і в поспіху відступає за шлях Бердичів-Житомир. Тут, за цим шляхом, фронтом до заходу, творимо оборонну

лінію проти кінноти. Постійно відбиваючись від цієї атаки, ми з боєм відступили до с. Скачківка.

Запала ніч, бій утих. У Скачківці, ми з обережності кватир не займали, а спали хто де стояв, виставивши застави. Старшини і стрільці, до краю потомлені, попід тини, попід дерева припали до землі і в мить позасипляли. Хто зна — чи не був це один із найсмачніших наших снів на цій війні!

На світанку побудили нас вістуні дня. Сотні упорядкувались. Ми й снідання випили. І зараз же, згідно з новими наказами, рушили в похід — знову в напрямі Житомира. Зайняли ми, наш курінь, село Катеринівку, тут же за селом укопались — фронтом до Житомира.

В трагічній скруті

Прийшли коротші дні. На фронті бої притихли — прийшла позиційна війна. Простори стали прозоріти й поглиблюватись у безмежні, такі до болю чудові українські далі — надходила осінь. Стернями гонив вітер, ховаючись у гранки покинутих, через бої, на полях полукіпків.

Курінний забрав мене з сотні до штабу куреня на відпочинок.

— Будеш тут у мене покищо без окремих обов'язків і трохи відпочинеш. —

Якось із штабу нашої Бригади приїхав на фронт до штабу нашого куреня сот. Юзко Конол. Побачивши мене, зрадів Усуус Усуусові:

— А ти що тут робиш? —

— Нарешті, маркірую! — **відповів я.**

— Він є тут у мене до „окремих доручень”, як кажуть наші брати-наддніпрянці, штабовики! — пояснив курінний.

На тому й закінчилась розмова про мене. А за декілька днів приходить наказ із Начальної Команди, що я призначений до штабу 10-ї Бригади.

Стало мені самому вельми незручно: покидати курінь і приятелів, із якими в боях я зжився й були ми, мов рідні брати, та й переходити на маркірацію, хоч і неглибоко в запілля, а все таки — до вищого штабу, — було воно таки прикро. Всі товариші, і то такий спокійний і добрий Б. Попович, почали мене „натягати”. Всі приятелі вчинили мені несподіване прощання.

До складу штабу нашої Бригади увійшов я щойно в Бердичеві, куди була стягнена вся Бригада на відпочинок.

У Бердичеві стояли ми либонь один тиждень. Вітали ми тут Президента ЗОУНР д-ра Евгена Петрушевича, що відвідав усі галицькі частини, що стояли тоді в Бердичеві. Наша Бригада стояла тоді у казармах на Лисій Горі, а її штаб у місті.

Мене призначено: помагати сотникові — прізвище забув я зовсім — писати історію Бригади і бути першим помічником сот. Ю. Конолові, що був начальником відділу розвідки і пропаганди.

Досі мої спогади тримались засягів діяння куреня пор. М. Дацюка. А далі — триматимусь засягу діяння штабу 10-ї Бригади.

Командантом Бригади, як я уже згадав, був сот. Ф. Кондрацький. Шеф штабу сот. Маринович. Старшини і підстаршини штабу, — що ще собі їх прига-

дую, — були: сотник Н. Н. літописець Бригади, о. Курат В. Демчук, сотники В. Гамаль, Ю. Конол, поручники д-р В. Гамерський, др. Буксбаум-Бурачинський, Т. Свистун, четар Михайло Шикета, хорунжі Евг. Малецький, Івась Черник, підхорунжі Паночко і Юлько Цьонка.

Частіше стали падати осінні дощі. З дня на день, усе ширші засяги робив сипний і поворотний тиф; старшини і стрільці усе більше занедужували на цю страшну пошесть. Глибоко й боляче вразила нас усіх вістка, що наш герой, незаступний боєвик, славний гармаш, командант батареї „Гаврило” — помер на тиф.

Прийшли зміни й у нашій, українській політиці: наші воєнні дії проти армії генерала Денікіна. Таки в перших днях жовтня наша Бригада рушила походом, із Бердичева, на денікінський фронт. Ми перейшли до Козятина, зачепивши Махнівку.

В Козятині застали ми переговори команди нашого 1-го Корпусу з отаманом Нестором Махном, який, бодай на словах, був схильний перейти в склад УГА. Це були ті дні, коли він запросив до себе на воєнну нараду й отамана Пятниченка, команданта повстанчої групи; й коли цей прибув до нього, тоді Махно з словами:

— Знаєш, я думаю, що забагато в Україні отаманів! — застрелив його на порозі своєї квартири.

Махно, з воєнного становища, добре міркував, бо в Україні українського війська було мало, а від отаманів і від „нейтральних” аж роїлося, — але з цим своїм міркуванням не був він послідовний.

В Козятині бачив я й полк — і був у його штабі — Кубанських Козаків, що перейшли від Денікіна до Української Армії.

Одного дня, на світанку, наша Бригада подалась у дальший похід: на південь. Ще добре не розяснився день, як ми увійшли в село Білилівку. І хоч марш був спішний та форсовний, то всі старшини штабу з сот. Ф. Кондрацьким пішли на гріб пор. Івана Балешти. Був він похоронений — хто його зна чи й далі є? — у загороді деркви, таки біля самої церкви. Тут спільно ми його помянули, помолившись над його могилою.

В прегарному, на горбках розкиненому селі Ширмівці був короткий постій на полуденок. А під вечір ми вже були в містечку Погребице, де й заночували. Вранці ми рушили на село Ілинці. Десь близько грали гармати — йшов бій із денікінцями біля шляху Дашева і Кальника. Стрільці не втримались і заспівали:

„Гей, не дивуйтесь добрії люди . . .

. . . . .
Там під Дашевом, під Сорокою . . .”

Тут українська природа грала багатими тонами своєї осінні симфонії. Осінь палала в садах, лісах, у балках і по пагірках цих хвилястих і живих околиць.

Ми пішли лісом на велике село Красне. Переночувавши в с. Красному, ранком, ми відійшли в напрямі сіл: Кропивна Вижня і Кропивна Нижня.

Було хмарно, сікла мжичка, холодний вітер проникав до костей. Перед нами, в селі Ситківцях кипів завзятий бій. За стиртами, ліворуч від нас, стояла кіннота сот. Едмунта Шепаровича — готова кожної

хвилини до атаки. Наш штаб Бригади стояв на дорозі у с. Кропивна Нижня. З фронту щоразу приводили полонених денікінців. Із полоненими старшинами ми переводили тут же докладний допит, а звичайних солдатів передавали в заплілля. На цім фронті, перед нами, стояла армія генерала Слащова. І ця армія складалась у більшості з Українців. Переслухуючи їх, цих старшин Українців Слащова армії, ми, щиро сказати, морально терпіли, опадали нам руки. По обличчях цих старшин-полонених, на наш запит:

— Що саме спонукує вас, Українців, служити в армії Денікіна, москаля, коли є Армія Держави України? — проходила дурна, йолупкувата, на їхню думку — хитра, несмілива усмішка малороса-бевзя.

Вечором, штаб нашої Бригади вернувся до с. Красне — було це гарне, заможне село. Тут ми простояли декілька днів. На фронті йшли далі важкі, безперервні бої. Наш відділ розвідки й пропаганди діяв безперервно.

Далі, штаб Бригади перенісся до села Ометинці. Це справді гарне, по високих горбах розложене село. А від старої, деревляної церкви незабутній вид на простори густих лісів, дібров, що густою синявою тягнуться аж до Гайсина. Був у цьому селі диякон, москаль; це був праобраз кацапства, що засмороджувало — й до нині засмороджує! — Україну! Мій начальник, Ю. Конол, побачивши цього диякона та ще й його руду, рідку борідку і закуйовдане та руде волосся на голові, заплетене з заду в кіску, то не витримав:

— Врешті, в Україні побачив я праязрок кацапства! — сміючись, сказав.

По кількох днях постою в Ометинцях, ми перейшли в село Маріянівку. Якесь незвичайне, глухе село й бідне. Було тут багато тоді селян, що належали до секти суботників.

Врешті — прийшов отой останній, трагічний наш бій із денікінцями під Жорнищами. Й тут прийшло до того нещасного, фатального — ще й нині думаю: непотрібного! — перемиря й договору з Денікіном. Іще й сьогодні важко сказати, щоб Денікін вірив у вартість і тривалість того договору! Бо, по нашому боці, від найневідомішого стрільця до Начального Команданта УГА, ніхто не вірив у якусь тривалу вартість того договору.

По останній битві з денікінцями під Жорнищами, — в той час штаб 10-ї Бригади знову був у с. Красне, а звідси вся Бригада й усі обози наставились іти в напрямі села Глинці, куди вже не дійшли, бо — ми подались на село Ковалівку, біля Немирова.

Це величезне і просторе та багате село. Мало воно чотири присілки — Бліхарка, Сподахи, Яри; четвертого не пригадую собі назви. Вся наша Бригада розташувалась у цім селі. Штаб примістився у цукроварні; наш відділ, із сот. Ю. Конолом, у гарній, ясній світлиці маєтного селянина на Ярах.

Тут, у цей невеселий час, мали ми найдовший за всю визвольну війну відпочинок, бо цілих три тижні. І старшини, і стрільці, і гарматні та обозні коні фізично ожили. Хоч тиф — уже гідно шарпав нас. Цей відпочинок дав змогу роздумати над нашим політичним станом. Зненавиджений договір уряду З ОУНР із Денікіном, що підступом — правда, при повнім і злочиннім злегковаженні справи, при повнім не-

знанні передбачити хоч на маленьку відстань часу уряду УНР — зайняв Київ, цей договір давав тут свої наслідки. З сорому перед Державою України, яка все ж таки існувала, пор. Дмитро Квасниця, той статечний вояк і герой, дістав нервовий розстрій; і до нього, що квартирував на Бліхарці, ми безперервно заходили й у нього перебували, щоб відтягнути його від задуму — покінчити з собою.

Були випадки, — і то не якісь припадкові, а траплялись часто, — що стрільці покидали свою частину й вертались у Галичину. Були й такі сміливці, що приходили до курінного М. Дацкова й заявляли, що вони присягнули служити Державі України, а не москалеві Денікінові, „то тим самим, ми є вільні й можемо вертатися до дому”. Тут треба було рішуче й мудро діяти, щоб зарадити й не допустити до розкладу в Армії. Було тут іще одне лихо: ці самотники-поворотці до Галичини виставляли себе на певну загибель — подорозі їх убивали або большевики, або денікінці, або, в смузї Проскурова й Пашківців, наші селяни, або Поляки.

Наша пропаганда щиро й просто ширила думку: тримались ми разом у днях наших переможних походів, у наших важких боях від Львова по Київ, то тримаймося ж разом і в цю важку й прикру хвилину; треба далі слухати наш військовий провід, що увесь час він із нами й увесь час його задуми були чесні й добрі. Покидати свої частини й поодинокі розлазитись, вертаючись до дому, де є займанці Поляки, ми виставляємо себе на фізичне знищення. А договір із Денікіном — він ганебний, але це явище переходове. Цей договір, це наслідки того, що — як ко-

жен бачить — ми попали в безвихідний мішок: тиф, ненависть українського селянина до нас, хаос у політиці уряду. — Так, менше-більше в зарисі, ішла наша пропаганда серед стрілецтва і — децю змінена — серед селянства.

Врешті, коли — по Любарській трагедії — вояки Армії УНР, — ці великі герої, мученики! — виснажені, втомлені, вичерпані, лихо одягнені й обуті, а часто босі й голодні переходили з заходу на південний схід у запілля большевиків, творячи Перший Зимовий Похід, тоді всі частини 10-ї Бригади йшли їм назустріч: помагали харчами, як хто міг, то й одінням, та інформаціями, що для них були інколи цінніші, як харч. І власне — ця співдія братньої приязни й любови вояків Українських Армій до себе піднесли морально боєвий стан нашого стрілецтва. А дехто з наших старшин і стрільців пішли разом із вояками УНР у цей Зимовий Похід. Наше стрілецтво, в безрадності й серед задухи тифозної пошесті, знову почало оживати надією.

Зволікати довше перед „союзником” і відтягатись від співдіяння на протибольшевицькому фронті, уже таки не вдалось нашій Начальній Команді. І наша Бригада, ранком 21 листопада 1919, рушила з Ковалівки, через Розсошу, Плисків, Липовець, на большевицький фронт під Бердичів.

Якось, недалеко Бердичева, ми зупинились на нічліг у якомусь малому й тихому селі, що все було в широкій балці. Стояла тут іще якась наша військова частина. Сонце скупенько гріло з небес. Гнав холодний вітер і гостро шелестіло сухе листя, що ховалось попід тини. Йшов я в сторону села, де стояв

курінь М. Дацкова: хотів я відвідати моїх друзів, що з ними недавно розстався. Несподівано, на одному подвір'ї побачив я о. Якіма Фецака ЧСВВ, мого префекта ще в конвікті Отців Василян у Бучачі; сидить він собі на ковбані і цілий світ не обходить його — мовить часослов.

На скрипіт воріт, він підніс очі й, пізнавши мене:

— Миха-айле! Ну, всього... але зустріти тебе тут, то таки лепська штука! — здивовано, йдучи назустріч мені й вітаючись, промовив він.

І по звичайній вступній розмові, зійшов на політику. Та й закінчив своїм стилем: чітко, рішуче й певно:

— Краще, вже не буде, а гірше! Самі залізли ми в цей міх, а політика й тиф гичку завяжуть! —

Був о. Я. Фецак військовим Куратом в УГА.

Курені нашої Бригади зайняли фронт проти большевиків, попід Бердичів, напрям — північ. Оперативний штаб Бригади стояв, із начальником сот. Мариновичем, під самим фронтом — чи не в селі Фернандівці, адміністративний у селі Вовчинець, три верстви від фронту. Сот. Ю. Конол перебував у оперативному штабі на фронті, я у адміністративному. Коли він уже був дещо втомлений своєю працею, — що вимагала постійного напруження, — тоді я йшов на його місце, а він переходив до с. Вовчинець. Бої на фронті проходили безупинно. В оперативному штабі був постійний рух. Наші частини тримались проти большевиків боєво. Але — парадокс! — і проти „союзників” денікінців, із якими лівим крилом були в звязку, — також боєво тримались: були випадки, що нападали на „союзників” і таки солідно

турбували їх. На такі витівки наш командант Бригади сот. Ф. Кондрацький не протидівав, мовчав. Узагалі, цей „союз” і його заламав, хоч був він твердий, і цього заламання не скривав перед старшинами.

З перемирям чи пак — із замиренням із Денікіном прийшли й деякі зміни на вищих командних становищах нашої Армії: начальний вожд УГА — ген. М. Тарнавський, командант 1-го Корпусу — ген. Микитка, 2-го Корпусу — полк. Вольф, 3-го Корпусу — полк. Кравс.

Якось, дістав я доручення: піти з довірочними вістками, військового характеру, до штабу нашого 1-го Корпусу й доручити їх до рук полк. Шаманекові, що тоді, на коротко, й прибув до того штабу і ждав на ці вістки. Цей штаб стояв тоді у с. Б., на південь від Бердичева. Штаб містився в будинку управи дукроварні. В кімнатах штабу було тихо, висів дим доброго сигара й торохтіли сумно писальні машини. Полковник Шаманек вийшов до мене. В кімнаті, що він із неї вийшов до мене, йшла нарада. На мій привіт, він відповів:

— Як ся маєш! Добре, що ти прийшов на час із цим листом. Як там наші „хльопці” на фронті?...

Розмова була коротка, службова. Для мене залишилася вона цінна: побачив я перед собою кремезну, сильної будови постать старшини штабу, обличчя й очі якого мали вираз ясний, вояцький, щирий.

Наша Начальна Команда УГА, мавши свої пляни, задумала скріпити ряди свого вояцтва. Надто, селяни України, молоді і здорові парубіки, преспокійно сиділи собі в хатах. То й постановила наша Начальна Команда перевести мобілізацію. Уже в місяці ве-

ресні 1919 мала наша Бригада свій мобілізаційний відділ, що його начальником був сот. В. Гамаль, а його адютантом був хор. Зенон Ляшевич. Успіхи кожної бранки — марні ж були! Наш селянин не розумів своєї України, а може й не хотів її розуміти. Інтелігент же — ще й поготів! Тепер же, за союзу з Денікіном, знову задумала наша Начальна Команда перевести бранку.

І, з початком грудня 1919, пор. Федір Свистун дістав наказ: узяти собі до помочі хорунжих Мельничука й Володка Мосяка та чотирьох стрільців і в селі НН — назви не пригадую собі — на південь від Винниці перевести набір новобранців до нашого війська. Свистун, згідно з наказом, удався до вказаного села. Перевів бранку. Набір — удався! Усі здатні, здорові, вільні парубки зголосились до війська. Наступного дня, ранком, усі вони повинні були відійти до нашої Бригади. Свистун і його два товариші розійшлись по квартирах на нічний спочинок.

Але, настрої в Україні, тоді, — як і нині в усім невіжім світі! — під впливом хитрих і приманливих обіцянок большевиків, — були змінні. І, либонь під проводом такого большевицького агента, вночі, пішли ці парубіки-новобранці по квартирах старшин: хор. Мельничука важко прострілили в черево, таки в ліжку, і він згинув. Із хор. В. Мосяком не пішло так легко, бо він відстрілювався. Але і його схопили, обезброїли, вивели над став, що на ньому був перший, гостро-ховзський лід, і сказали:

— Тікай!

— Ще ніколи перед бандитами й голотою не втік я! — спокійним і рішучим голосом відтяв цей завсіди гідний, відважний, лицарський старшина.

Мосяка тут же застрілили.

Федора Свистуна встиг іще збудити хазяїн, почувши біля хати скрадливі кроки якихсь людей. Звечора ж Свистун сам засунув двері хати засувом.

Свистун миттю вискочив із постелі. Під вікнами з двох боків хати вже були напасники. Свистун, як добрий вояк, усе мав під руками наготові. І, напотемки вдягаючись, на крик: „Сдайошся!”, він пустив по одній кулі з нагану в одно й друге вікно. Напасники, сховавшись за стіну, стали обережніші. Як тільки котрийсь відважніший висувався до вікна, Свистун зараз же стріляв до обидвох вікон. Одягнувшись, наложив свою сиву кучму на голову і став нащупувати з напасниками звязок.

— Ну, набоїв маю досить! Але, чому це ви, боягузи, поховались? Покажись! Вилази! . . .

— Всьо равно, живим не вийти тобі, галицька ти сволоч!

— Почекайте ж ви на мене! А за той час прийде мені з штабу поміч! — глузливо сказав Свистун.

— Да-а! Увідім!

— Увідім! — повторив Свистун спокійно.

Як пізніше сам оповідав нам, він добре знав, що ніякої помочі з штабу не буде. Відділ стрільців, — що напасники, нічого їм не вчинивши, пустили їх живими, і вони порозбігались, — уночі до штабу не дібуться, бо й не було воно так близько. І, стріляючи щодеякий час до вікон, він міркував:

— До зимового ранку ще далеко, а набої останні!

— Брось! Не стріляй! Не валяй дурака! Ти всьо равно — попал!...

Свистун мовчав. Із наганом у руці він уперто думав:

— Як це цілому з цієї тісної матні вирватись?...

Зза стіни, при вікні, він почув таке:

— Хороша в нього папаха!

— Та що ти, дурак, із твоєю папахою! Он, у нього наганчик, так его да хороший!...

У Свистуна, мов відгомін зачутої розмови, блиснула надія: що його рятунок, його ж наган! І далі ще стріляючи до вікон, кидав живо очима: котрим вікном вискочити йому?

Перед очима гарячої й неспокійної уяви перебігав він топографію подвіря, саду, обійстя, хати, що в ній оце обложили його; а звечора — він оглянув її довкола.

Набої вичерпались. Надійшла вирішна хвилина, бо зволікати — тут смерть. Свистун підійшов до вікна, що виходило до саду. На крик: „Сдавайсь!“, він сильно гукнув:

— Кому наган?...

— Мені! Мені! Мені!...

З тим багатоголосим „мені” на мить ізчинилася під вікном метушня. Свистун дає, а радше — кидає наган між напасників. Наган падає на землю. Вони кидаються намацати його, а Свистун у-млівіч вискакує з вікна і лискавкою жене садом вперед. Знялись крики:

— Стой! Стой!...

І впали стріли.

Ніч була темна, морозна, безсніжна.

Як довго він біг — сам, потому, не вмів сказати. Добіг до краю села й тут зарився у копицю сіна, щоб ранку діждати.

Тих кілька секунд, коли напасники дерлись за „хорошого наганчика”, врятували Свистунові життя. Мав він іще й те щастя, що напасники прагнули мати його, начальника бранки, живого. Утратив він і буйну, сиву кучму; вискакуючи через вікно, зачепив за футрину і вона злетіла з голови: либонь і над кучмою дерлись капосні новобранці!...

**

Місяць грудень 1919 був вельми слітний. Дощ із снігом, а з ними проникливе зимно було дошкульне для вояка, а таке пригоже на зміцнення і на зріст пошести тифу. З кожної сотні, щоденно відходили недужі на тиф — до лічниць, переважно до Винниці. Але транспорти для таких недужих не були налагоджені так, якби було треба. Залізниці — майже стояли. Коні в обозах — спаршивіли, голодні, виснажені; а як деякі й були здорові — що їх ізокрема доглядали, відокремлювали! — то це були коні від гармат; та й вони при фронтових операціях були в постійному русі. І стрільці-тифозники не мали довіря, ні відваги вибиратися непевними транспортними засобами аж до Винниці. То вони, недужі, тинялись по обозах; деякі лежали по сільських хатах, — як натрапили на добре й християнське серце господарів, — по школах, а то й по шопах. Але кожну певну нагоду, що недужі будуть доставлені в те смішне — бо непевне! — наше запілля, до більшого міста чи містечка, де є лічниці, — недужі таку нагоду використовували, і таким робом діставались до осередків, де була по-

стійна лікарська опіка, а то й лікарства. Проте, були випадки, і часті, що стрільці-тифозники, знужденілі, вичерпані, у гарячці, сходили з фронту й у ту жахливу, дощово-сніжну негоду, шукаючи якогонебудь захисту, — падали по дорогах. А хто був іще й на серце хорий — не витримував і гинув таки — як колись чумаки — при дорозі.

Якось, ішов я з штабу Бригади на мою квартиру у Вовчинці. Сніг із дощем так ліпив, що того сумного світа не було видно. Село, наче потапало в болотах. Йшов я загорнений у мою мантилину і стискав до купи зуби, аби не дзвонили. Аж тут переді мною, з липкої сніжної хуги виринає трагічний образ: на тині перехилено, стоїть не стоїть, висить не висить стрілець. Тягар його кріса перехиляє його на один бік. Наближаюсь до нього:

— Товаришу! Потривайте, я поможу вам...

Хочу його піднести, беру за рамя — це вже задревілий труп.

Чортові в пельку

На цьому фронті під Бердичевом простояли ми трохи не цілий місяць. За весь час бої не вщухали, большевики старались цей фронт проломати. А оте недовіря і ворожнечість наша до денікінців і навпаки, не скріплювали нашого фронту, а послаблювали його.

Була неділя, коло 10 години ранку. Вийшов я з квартири, щоби піти в церкву помолитись. Аж бачу, спішною ходою іде напроти мене чет. І. Кучмак.

— Як ся маєш? Ти до штабу? — питаюсь.

— Та який штаб... Большевики прорвались і вже є тут, у селі! — швидко відповідає мені. —

— Івасю! Біжи до церкви... там старшини... крикни, що большевики в селі! — кажу йому, а сам лискавицею лечу на квартиру захопити останній звіт до Начальної Команди УГА, що звичайно я їх, ті звіти, робив.

У селі зчинилась метушня, біганина. А всі швидко покидали село й бігли за село, на південь. Тут, разом із бригадиром і з однією сотнею піхоти, що була у запасі, ми, поки большевики ще не опанували села, вдарили на них і викинули їх із Вовчинця. Але у Вовчинці уже не залишились, а почали ми відступати в напрямі Винниці. Це все діялось в останній декаді грудня.

Наш перший постій у цім відступі був у Махнівці. В ці сумні часи, перша турбота на кожному постю була; розіпхати, розмістити в певні місця наших тифозників. Жниво пошести ставало з дня на день багатше. Пам'ятаю, що тут ми залишили в родині — говорили махнівчани — вельми чесного Жида, хор. Василя Солодкого УСС. Був він у гарячці, зовсім непритомний. Жидові ми залишили гроші на харчі, на ліки і за піклування біля недужого.

І тоді, в час того відступу, прийшов новий, іще важчий, як під Жорнищами, удар: порозуміння, угода уряду ЗОУНР з большевиками.

Командант нашої Бригади сот. Ф. Кондрацький, як прихильник цієї угоди, перейшов до Начальної Команди УГА; з ним пішов і пор. Матвій Яворський. Командантом 10-ї Бригади став сот. Чайка.

З такими змінами прийшли ми до Винниці. Бригада стала на квартирах на передмісті — Пятничани. Тут, у Винниці, був повний хаос: Начальна Команда УГА; зникав то з'являвся Шепель із своїми повстанцями — зухвалий, відважний отаман; але, невхопно і певно, вже панували большевики.

Перехід УГА до большевиків мало цікавив наших вояків; не було таких виявів невдоволення, як із приводу угоди з Денікіном: бо тоді пощесь тифу ще лиш починала зростати — тепер же, за угоди з большевиками, пощесь була в повному і жакливому поході: макабричне жниво.

Всюди й усюди, де б не заглянути, всі лічниці, усі казарми, всі школи, вільні державні будинки, гаражі, шопи, приватні дома — всюди було повно тифозників. Наша Армія поділилась уже лиш на два табори: ті, що перебули тиф і ті, що лежали на тиф. По вулицях — без перебільшення! — ходили тіні, а не люди: виснажені, недоживлені, голодні. Які зміни на верхах, хто командує нами, куди йдемо далше, які умови порозуміння — ніхто, або мало хто цікавився тим. Кожен шукав теплового кутка, бо-дай дещо зісти.

На квартирі, де стояв чет. Михайло Шикета, в сінях постійно кипів великий самовар; і він був правдивою поміччю у ті вологі, зимні дні для людей-тіней. А чет. Михайло Шикета, доброго і християнського серця товарищ, блиснувши своїми молодими, блискучими, чорними очима, засміявшись на всю ширину щирого сміху, слово за словом цідив до свого джури:

— Ти вс... у політичну дискусію, тепер, махни рукою на тих ворожитів отамана Н. Гірняка, сот. Ф. Конрацького, пор. М. Яворського і інших таких, що пішли перехитрювати москаля та ще й большевика! А ти пильнуй самовара, докладай вугілля, доливай води, отут на стільці щоб був постійно цукор, та й най той нуждар, наш рідний воляк бодай гарячого чаю хлєпне!...

А коли сонце на дві коцюби стояло — сумне і якесь пригнобливе та чуже — над заходом, тоді місцевий священик, у жалібних ризах, ішов на кінець передмістя Пятничан, і з ним декілька санок запряжених у худі коні; а з кожної хати, по черзі, де вже був тифозний покійник, виносили його і складали на ті сани, одного поруч другого. Священик протяжно співав парастасні стихири та ірмоси. Дійшовши до другого кінця оселі, цілий цей похід направлявся на цвинтар, де цих наших героїв і селян, під згуки слів „ідіже ність болізнъ, ни печаль, ни воздыханіє, но жизнь безконечная”, складали до спільної могили — могили згоди, миру, любови.

У Пятничанах приніс мені сот. Юзко Конол із штабу наказ, що мене піднесли до ступня хорунжого.

— А що так пізно, то трохи твоя вина: не дбаєш сам за себе. Ну й потішся, бо лежав він у штабі Начальної Команди УГА, цей наказ підвищення тебе й інших, понад два місяці. Бурхливі часи — за підвищених забули! — потішав мене.

Був понурий, мокрий, липкий день 4 січня 1920, як наша Бригада, — залишивши всіх своїх тифозників у лічницях Винниці, — вирушила з Винниці на південь — перший постій Тиврів. Ми вже знали,

що вся наша Армія має згуртуватись у смугах Балта-Бершадь, на півдні України.

Сіре небо хмари крили. Люди, не люди, а тіні посувались вперед разом із кіньми, що тягнули хури обозу й разом місили, жвахтіли наш, рідний чорнозем, що цупко приставав до ніг, як до серця любка, що висотував останні сили з нашої людини, з конини. Всі йшли, сопіли, спільними силами важко віддихали — вичерпані, недоживлені. Люди — тифозні, коні — паршиві. Замовкли пісні. Лиш у серці ще жевріла іскорка: хто його зна? може... може ще...

Прибувши в Тиврів, переночувавши, ранком, найперше — залишили нових тифозників у місцевій лікарні. Ще памятаю, між іншими, були: чет. Лисий і хор. Голіней. І далі — рушили ми в дорогу, напрям: Рахни Лісові. У поході, на краї дороги стояв мій начальник, сот. Ю. Конол, ждав на мене. Побачивши:

— Михайле! Перед нами їде шпиталь 1-го Корпусу... Іра питалась за тобою! А он, вона, йде сюди! —

— Як ся маєте! Знову побачились! — усміхаючись, ще здалека промовила.

Стиснулись наші правиці. Стало відрадно і легше на душі при зустрічі з цією молодого й повною радості дівчиною.

— Бачу, ви дещо втомлені!

— Та, — відповідаю, — що вдієш! Усі ми втомлені... —

І йдучи разом у кольоні, розмовляли про той час, коли ми не бачились.

— Наша лікарня переїжджає, покищо, до Шпикова. —

— А ми до Рахнів Лісових, — кажу.

— Думаю, що незабаром знову побачимось, бо й так усі ми збираємось на півдні. Але шкода, що на свят-Вечір не будемо разом, ні в Червоній, ні тут! — сумно закінчила.

— Га! на це можна сказати: як Бог дасть!...

Ще дещо поговоривши, ми розпрощались. Іра швидкою ходою подалась наперед, а я далі йшов моїм сумним кроком і не вмів собі пояснити — чому світ став мені такий тускливий?

В Рахнах Лісових ми були вже увечері 5 січня. Зайшло сонце, аж небо зеленаво зарожевіло. Став повівати приморозний вітер. Ота наша чорна земля, що ще в день тягнулась за ногами виснаженого вояка, здавалося — хотіла витягнути геть останки його сил, — тепер замерзала на луб; брили змішаної, переверненої землі замерзали й ставали котячими головами-брилами. А по цих брилах несамовито скакали хури обозів, а на хурах яйкотіли, квиліли у гарячці тифозники.

Примістився я таки зараз у першій, крайній хаті цього розлогого села. Зі мною була й наша, відділу, канцелярія, візник і джура сотника. Бийшов я на двір, став на воротях і приглядався тому безмежному, мовчазному походові нашої Армії. Морозний вітер шпарив, аж небо дзвеніло. До мене підійшов післанець із штабу Бригади і сповістив мене:

— Шеф штабу прислали мене сказати вам, що, крім обов'язків ваших, вас назначили ще, на місце четаря Лисого, шефом старшинської харчівні. —

На вечерю не пішов — у хаті молока напився. Проте, пішов я до харчівні, аби порозумітись із

кухаром у справі — свят-Вечора для старшин. Уже подорозі відчув я, що маю гарячку — ясно: тиф. Кухар, Іван Заверуха, вістун, зрадив, що я став його шефом, — бо перед війною був кухарем у монастирі Василян у Жовкві, де і я був, а я зрадив, що маю певну, характерну й добру людину за підчиненого. По-радився я з ним, які приготувати страви, залишив йому дещо гроша й відійшов.

Вернувшись до хати, я сказав господарям, що вже маю гарячку. Всі тоді — на лихо! — твердили: найкращий лік проти тифу — горілка! Очевидно, самогонка, бо іншої й не було, і часник. Мій хазяїн поставив мені це все на стіл. Спожив я цього „лікарства” й... ранком прокинувся, неначе з меншою гарячкою.

На обід до харчівні не пішов — сумно почувався. З хати вийшов щойно пізно пополудні й пішов просто до харчівні: адже ж нині — свят-Вечір! До святої вечері все було готове — й у мене гарячка також була готова й висока.

Блиснула перша зірка на небі.

— Івасю! Накривай стіл! Свічку попроси в пан-Отця!...

Кухар пішов до сусідньої кімнати до пан-Отця, у хаті якого й була харчівня, по свічку, а я сів собі, щоб веселіше на світ глядіти в гарячці.

У селі зчинилась метушня. Прибіг стрілець і кинув коротке:

— Вже вирушаємо на Шпиків!...

Риба, вареники, голубці, вар, торт і інші лакоминки — все жужмом пішло до однієї скрині.

Небо мерехтіло зорями, як ангельськими співами. В цій зоряній темені ночі поволі посувалась наша

валка. Важко котились, по замерзлій груді скакали наші вози. Я вже сидів, закутаний у коцину, на возі і слухав стогону інших товаришів, що тулились до мене, а я до них: смалив вітер.

У селі Стояни наша валка зупинилась, щоб ті бідні коні відпочили. Зорі по небі мороз кресали. По людських хатах, обложених загатами, сімі при святій вечері сиділи. Вийшли господарі й до нас:

— Заходьте в хату! Адже, свят-Вечір! Годиться ж!

Хтось із нас і в хату зайшов, щоби притулитись до родинного тепла. В когось і сльоза капнула і добром по серці розіллялась. Дехто куті покушав, вареника зїв. Але в більшості — під грудьми біль ячів, а з уст тиф смак забрав. На дворі ж, на возах стогнали ті, що вже не могли з воза зійти.

До Шпикова прибули ми ранком — на саме Різ-дво. Сот. Ю. Конол примістив мене одного на квартирі, а нашу канцелярію перебрав на свою квартиру. Поліз я простісенько на теплу лежанку, що хозяйка застелила її рядном. І таки зараз заснув я.

Коло полудня прийшла до мене Іра.

— При нашій останній зустрічі нічого не говорила я вам, але я вже тоді бачила, що погано з вами! — почала, сівши біля мене.

— Дякую вам, панно Ірусю, що ви прийшли: скільки в хаті сонця, бачите? —

Вона розсміялась.

— Нічого, нічого! Усе буде добре! Ваше серце, думаю, витримає цю недугу! От, у мене могло б бути погано. Але, на Бога надія! — закінчила.

Сиділа, розказувала наші останні невеселі новини. Варила в печі чай із якихось зел — бо ж правдивого чаю не було — і давала мені пити.

— Ну, йду, бо таких, як ви, повна лічниця, то й роботи — дня і ночі мало! — сказала, попрощавшись.

В Шпикові знову відставили тифозників, де лиш було місце, до лічниці, до школи, до опущених шоп. У шопах чи в гаражі тифозники лежали один поруч одного. Як привозили нових недужих, а не було місця, то з поміж іще живих тифозників витягали трупів і на їх місце клали свіжо прибулих.. Хто ж лежав на квартирі, того, звичайно, не забирали до лічниці, хіба, що сам хотів туди перейти. Але для усіх свіжо занедужалих у Шпикові місця не стало.

На третій день різдвяних свят зорганізували ділу валку тифозників нашої Бригади. Командантом цієї валки був пор. Василь Костюк. Важко недужих покладали на вози, а хто ще міг, той сам усадовився. До цих належав я; на квартирі, сам, я не хотів залишатися.

Валка була готова в дорогу. Надбігла й Іра. Кинула на мене легенький, але теплий коц, огорнула мене ним і, нахилившись, щиро-щиро сказала:

— До побачення, Михайле!...

Пор. В. Костюк усміхнувся на це доброю усмішкою. Мені ж те „Михайле”, а не як досі „пане Михайле”, поклалось у серці дивним-дивним почуттям.

Та, несподівано, метушня! Здорові вояки кудись біжать і кричать:

— Увага! Селяни повстали проти нас!...

Стрільці-тифозники, хто ще міг, зривалися з воза й бігли за здоровими стрільцями. На возах залишилися тільки непритомні, у високій гарячці і ті, що

не були певні до ходи. Повз хури надбігли селяни з крісами-обрізками. Всі бігли в ту сторону, де стояв штаб Бригади й курені. Селян усе більшало. Один із них, ідучи швидкою ходою повз нас недужих на возах, кричав:

— Сперва справимось там, а послі з вами, халера галіційска!...

Ледве ця лава повсталих селян перебігла повз нас, як один із нас, старший десятник — прізвища його я й тоді не знав — і також сам тифозник, — швидко, розпаленими гарячкою очима блискаючи і постогнуючи, витягнув із свого воза кулемета, кричучи:

— Маєш, ти голотнику, з нами справляться, то недочеканє твоє! Я з тобою справлюсь!...

І швиденько видрапався з кулеметом на обніжок дороги, тут же коло нас, всадив ленту набоїв і несподівано сипнув по спинах повсталих селян, що ще не були встигли далеко відійти. Ця несподівана для них серія з кулемета та ще і у їхню спину викликала таку серед них паніку, що вони розгубились і розбіглися. А за той час, курені оточили повсталу смугу села, селян обезброїли, винних — суворо на місці покарали.

Наша валка, зібравши тих, що були порозбігалися, зараз рушила в дорогу — на Тульчин.

В темній прірві тифу

Повстання селян здавили — зараз же. Наша валка тифозників, сім хур, рушила в дорогу. На переді верхи їхав пор. В. Костюк. За ним поволі, якось байдуже, неспішно посувалась ця мовчалива й сумна

громада. Над нею висіло сіре небо. Тут і там, у лісах, крякали ворони. Виривались стогони і змовкали. На вибоїнах, де кидало хурою, виривались лементи. Став падати дощ, а за ним і сніг. Минув день, прийшов смерк, огорнула нас ніч і прилягла нас із вітром, снігом і дощем. Той зубами видзвонює дикий ритм холоду. Цей лиш коротке, але важке:

— Боже! Боже!...

— Пане поручнику! В якесь село... погрітись...

Валка посувається ще поволіше, бо всю її огорнула, обліпила непроглядна, темна-темна пільма якоїсь заклятої країни. Тиша! Але й вона оповилася густою темрявою і чути лиш жвяхтіння кінської ходи в болоті, квацання коліс і зідхання коней.

Десь далеко загавкали, заскавулили собаки. Радістю, надією забили серця тих, що ще почувли цей гавкіт.

— Пане поручнику!

— Так-так! Іще трошки терпеливості! Десь перед нами село...

За яку довгу-довгу годину наша хура кудись завершила. Ми — в селі! Ще раз закрутила і — стала. Ми на подвірі. Недужі, хто лиш міг, самі поволі з хури злазили. Іншим, уже зовсім немічним, самі недужі помагали, підтримували їх, з ними до землі хилились, п'яні тифозною гарячкою. Пільма до решти очі заліплювала. Один по одному — а скільки нас було, ми й не знали! — всунулись ми в хату. На черені печі блимали скіпки, що освічували хату. З-над бовдура блистіли чийсь очі, як і наші, в гарячці. Я, хутенько, щоб мене хтось не випередив, пхаюсь таки простісько під лавицю: сильно прагну спокою й теп-

лого затишся. Під голову кидаю мій наплечник — у ньому ж є й мій скарб: цукор. Накриваюся коцом і мантліною, хоч вони й мокрісенькі — де ж сухого шукати? Інші на голу долівку звалились, як і я.

— Як хтось із вас іще може, бо я сам у гарячці, то хай піде до клуні й соломи, щоб розстелити, принесе! — понісся кволий голос із печі.

Тиша. Лиш важке, але щасливе, бо в хаті, сопіння чути.

— Пити! . . .

— Ой, пити, пити! . . .

— Хоч один лик . . . Ми маєм цукор, наш . . .

Хтось із печі зсунувся. Старша жінка. В печі запалав вогонь, а на хаті радніше стало. Наставила горнець із водою. Вийшла на двір і внесла рантух соломи; ми вже якось собі розстелили її. Подала чаю, усім подала, й на піч подала та й собі налляла: ми ж цукор маємо. Не була це наша українська мята — це був нектар, що вливався у нашу кров.

І знову темна тиша хату залягла. Згасли скіпки — єдине освічення у той час, в Україні. Усі запали у глибокий сон. Час до часу хтось крикнє, то хтось заплакав, то важко зідхнув, то зареготався. І знову густа, важка тиша. А на дворі хуга — мокра, сніжна, зимна. Вона вис, стогне, заводить, лементує, наче рятунку просить, чорними крилами до вікна хати беться. У хаті ж — тифозна гроза, тиша.

Пізнім ранком прийшов пор. В. Костюк.

— Товарищі! Ви в п'ятьмі не доглянули . . . Ви на возі товариша залишили, а він не міг сам піднести-ся . . . Він помер . . .

Мовчанка.

— Така вже наша доля! — подумали байдужі, опали очі.

І знову сідаємо на нашу хуру. Зчиняється суперечка.

— Та ж на одного менше! Вже є більше місця... Я вже не можу сидіти! Трошки бодай приклонитися хочу!...

І знову — ідемо. Сніг із дощем далі обкладає нас. Із польової дороги виїхали ми на якийсь камінистий шлях. Вимощений він камінням, як котячими головами. Кидає хурою на всі боки, а з неї лиш стогони й лементи лунають також на всі боки.

Нарешті, по довгих годинах такої дороги — хури зупинились. Ми — в Тульчині. Перед нами — палац не палац, казарма не казарма, лічниця не лічниця: щось бовваніє перед очима. Швидко злажу — як і всі, хто лише може! — з хури, тягну мій наплечник, іще швидше звальююся на землю і більше світу не бачу. Отвираю очі — я у якійсь кімнаті, на ліжку. Роздивляюся — моє ліжко в кутку. Біля мене, по середині кімнати, проти вікна, лежить літній мужчина, чорноволосий і чорновусий; він кидається, щось мимрає, маячить. За ним, у другім куті, лежить хор. Т. Качалуба, мій добрий приятель; махнув до мене рукою. У моїх ногах — мій сусід із хати, хор. Юзко Типкевич.

Мужчина, що лежить біля мене по середині кімнати, маячить, кричить, підноситься з ліжка, стає на ноги і, важкенько застогнавши, звальюється, мов стята деревина в лісі.

Приходить лікар. Іде просто до того, що лежить на долівці. Прикляк, нахилився над ним. І, підносячись, до санітара:

— Закличте собі ще другого... треба винести...

Далі оглядає недужих, приписує їм ліки, кожного питає чи має і скільки своїх грошей, щоб за ці ліки міг собі сам заплатити. Оглянув Ю. Типкевича і:

— Цього зараз же перенести на салю поворотників! —

— Пане докторе! Я хочу бути разом із моїм приятелем Островерхом! —

— Маєте поворотний тиф, вам у цій кімнаті не місце. І не смію дати вам на це дозволу!...

Біля порога лежить хор. Євген Малецький. Він кричить, командує, веде в наступ кінноту проти большевиків. Врешті, зривається і швидко, як на тривогу, одягається. Усі ми понад наші сили кричимо, стриmuємо його, просимо аби лягав; кличемо лікаря, санітара.

— Я тут не можу бути! Большевики ж уже в місті! — кричить і він загортається у кожух і натягає шапку на голову.

Вилетів із кімнати, перегнав коридорі, перебіг сходи на долину й — довше його серце не витримало — на дворі впав і згинув.

Я закрив очі. Жаль по Генку Малецьким став розпливатися у пам'яті. Відчинив я очі — ніч. І ще раз розхилив очі — ніч. Хтось вештається... Якісь люди ворухаються... вони лежать на долівці... кидаються... Ніч. Я на якомусь горищі... Повно диму... Задихуюсь! А потім — спокій! Глибокий, безчасовий спокій...

**

...Страшний біль у лівім рамені. Розхилаю очі. Сяйво сонця осліплює мене. А я ним радію, тішуся

— безмірно, без слів, аж задихаюсь сонцем. Сонце!

— А чому так сильно дзвонять? — питаюся і дивуюсь: чому це згук мого голосу такий далекий?...

Наді мною — мов крізь серпанок бачу — нахилилося обличчя старшого пана, з борідкою, а в нього очі — добрі, усміхнені: Людина! Є Людина! — подумав я, і щастя, як і те сонце — сповнило мене.

— Ви говорите? Ну, нарешті!...

Бачу крізь серпанок, що ця, з борідкою, людина, говорючи до мене. силкується і піднесеним тоном говорить.

Нове обличчя схиляється наді мною. Несподіванка! Велика й радісна! Це ж мій приятель Т. Качалуба! І звідки він тут узявся?...

— Ти говориш? А ми думали, що ти вже... Але доктор став коло тебе, подумав і ще дав тобі один застрик „Сальварсану”, на свій рахунок, бо всі твої гроші пішли на ліки!...

— Дозуню! — А по хвилині: А де мій хліб? — питаюся.

— Є! Є! За весь час твого небуття ми кидали твій приділ хліба отут, у твоїх головах, на вікно! — порадував мене Качалуба.

Щось давали мені пити, чомусь ворушили мною, замітали коло мене й усю кімнату, вельми часто. Качалуба розкривав мене, щось змітав із мого покривала і, накривши мене, знову замітав кімнату. А третього чи четвертого дня по моїй кризі Качалуба каже до мене таке:

— Михайле! Ти, небого, рухайся, бо тебе воші заїдять!...

Я подивився на нього і рівночасно подумав: Ага! то він з мого накривала змітає воші, а потім замітає кімнату, збирає їх на смітьярку і спалює їх! —

Починав я поволі приходити до сили. І став я розглядатись по кімнаті, по інших співтоваришах тифу. Я вже лежав по середині кімнати, проти вікна, що було мені у головах. На моїм місці, ліворуч під стіною у куті лежав молодий, чорнявий, гарний на вид мужчина. Він уже сливе видужав із тифу. Часто споглядав він у мою сторону. Інколи ми перекидалися словами. А якось він каже:

— Ви мені вибачте, але знаєте, дивна дрібничка: докладнісько таке ж одіяло було й у нас у хаті! —

Уважно приглянувсь я йому. Ті риси його обличчя, очі нагадували мені... Я вперше піднявся тоді й обіперся на праву руку.

— Ви... звідкіля будете?

— Та я з Червоної! — відповів милим басом.

— То ви будете Ч. ?

— Та ніби й так,

— Цей коц накинула на мене, вже недужого, на возі, у Шпикові, ваша сестра, панна Ірина.

Підняв на мене свої тихі очі і по хвилині:

— Царство їй небесне!...

Мовчанка, як вічність послалась між нами.

Я поклався. А він:

— Якраз учора довідався я від лікаря, що, переїхавши з Армією на південь, дістала тиф і по Йордані померла. Де? В Балті чи в Бершаді — не знаю. —

— Царство небесне цій праведній душі! — безпорушно мої уста, а радше серце повторило.

А коли Ч. покидав нашу лічницю, тоді я хотів віддати йому цей родинний коц. Та він не взяв його.

— Для вас, хоч і маленька, а все таки памятка . . .
Покійна говорила мені про вас . . .

На місце Ч. привели і поклали того дня на те ліжко іншого тифозника: він уже був по кризі. На другий чи третій день ствердили в нього гангреноу однієї ноги; вже підійшла вище стопи й треба було втинати ногу по коліно.

Це крило нашої лічниці мало одинадцять кімнат, у кожній від сім до дванадцять ліжок. У кімнатах було так зимно, що вода замерзала. Сипний тиф має ті прикмети, — бодай у мене їх мав, — що кінчини, і то вже по кризі, затрачують чуття. А й не тільки кінчини. Від вошей я чіхав у пахвині між ногами аж до крові і мав повне вражіння, що це не є моє тіло, хоч рана боліла. Приятель Качалуба опам'ятував мене і я переставав дерти. Обслуга наша, на всі одинадцять кімнат, — два стрільці. Ніхто не мав тоді ні моральної, ні фізичної сили втримати їх на цій службі, кожної хвилини вони могли покинути ту цілу лічницю. Але були ці два стрільці герої доброго християнського серця і як могли й уміли, так нам помагали: годували, заливали спрагнених водою, чаєм — як його мали! — чи юшкою. Як хтось упав з ліжка, то підносили його; як один із тифозників, маячіючи, виліз через вікно на гзимс — у гарячці, — то вони обережно в кімнату його втягнули. Та годі було їм усього доглянути. Так і з гангреною тієї ноги: мабуть недужий у сильній гарячці виставив ногу на верха, а морози, під Йордан, були тоді страшні, то він і відморозив собі пальці стопи. А що кінчини, в наслідок

тифу, затратили чуття, то він, недужий, і не відчув свого лиха.

На місце цього з гангреною ноги, що його забрали на операцію, принесли іншого тифозника. І цей уже був по кризі. Високий, старший мужчина, поручник, походив із Буковини. На обличчі мав смертельну блідь. Він був зовсім вичерпаний недугою. Лежав тихо і лиш зідхав. Щоденно приходив до нього лікар і — як я бачив — чистив і перевивав його рани — відлежні на обидвох половинках задка й на правім боці стегна: були це наслідки непорушного лежання під час тифозної гарячки. Ці рани були глибокі. Туди дістались воші, прийшла гангрена в середині, у мязах — людина згинула, хоч і перебула тиф.

Почав я вже сідати, то ноги з ліжка спускати, а то й ставати на ноги. А вночі, коли всі спали, тоді сходив я з ліжка і нишечком, щоб ніхто не вчув — соромно ж бо! — і тримаючись ліжка, вчився ходити. Згодом, коли я вже здобув простір: ліжко-піч, тоді вже став я самовистарчальним у ходженні. А це вже було й необхідне — приятель Т. Качалуба відійшов уже до Бригади.

Якось, зміркувавши, що я вже сильний ходун, пішов я на місто. Найперше, оглянув я це велике забудування, що в ньому містилася наша тифозна лікарниця. Це був палац. Його історія — колись це власність якогось графа Потоцького. Потім царський уряд зробив із палацу казарми ім. ген. Суворова.

Іду в місто. В легенях відчуваю подихи ранньої весни. Люди ж, йдуть напроти мене, обабіч мене, якісь дивно малі й далекі від мене. Врешті, в одній хвилині, я не бачу нічого. Зупиняюсь і сідаю тут же на край

хідничка. Та й сиджу. А світ ходором ходить. Біля мене чую жіночий голос:

— Потривайте! Ось, я поможу, а ви піднімайтеся! Ну, от! Ходить зі мною. —

Опинився я у якійсь кімнаті. Тут іще хтось був. Мене посадили. Смерк із очей сходить. Розглядаюсь — це якась крамниця. Якась молода жінка подала мені горнятко чаю з румом. Я жадібно випив його — я й забув уже, коли я таке добро пив! Ця ж жінка питає:

— Ви з казарм Суворова?

— Так, — байдуже відповідаю.

Але підношу на неї очі: у неї наша мова така чиста! Це не є звичайна собі купчиха! — подумав я.

Мені й ніяково, і соромно. Підношусь, щиро їй дякую за її добре серце і направляюсь до виходу.

— Самі не зайдете... Я проведу вас!..

Подорозі, питала звідки я, як довго служу в Армії. Привела до кімнати, скинула з мене ту скромну, виношену одягу, казала лягати до ліжка. Кинула оком по всіх моїх співтоваришах, що здивовано дивились то на неї, то на мене, — і пішла.

Наступного дня знову прийшла та молода жінка, коло полудня. Принесла дзбанок юшки — всім дала потрохи. Це була добра, добра й пахуча страва! Так приходила до нас декілька днів і приносила нам де-що доброго зісти.

Врешті, я вже таки справді почувався на силах. Знову вийшов на місто. Іду до тієї крамниці, де мене були привели з вулиці. Стаю перед тією крамницею й... очам не вірю:

„Зєднченє Спудзєльні Польскей”.

Вельми несміливо, але християнським учинком тієї молодій жінки заохочений, увиходжу до середини.

— О! Гості! Будь ласка, сідайте! Відважні ви, що знову самі пустились у місто, — примовляла моя добродійка.

— Прийшов подякувати від товаришів і від себе за ваше добре серце, — сказав я півголосом, бо були покупці.

Був початок березня 1920. У Тульчині приготувлялися спільними силами місцевих громадян і наших вояків-виздоровців до концерту в роковини Тараса Шевченка. Якось заходить ця молода „крамарка” до нас до лічниці і таке до мене каже:

— Я хочу, і запрошую вас, щоб ви пішли зі мною на концерт у честь Тараса. Квитки я вже маю. —

І був я з нею на цьому концерті. Пройшов він із успіхом, а громаді на славу. По концерті, молода жінка й питає мене:

— Доповідь, подобалась вам?

— Гарна! — кажу. — І мудро збудована, сильна! —

— Це мій брат цю доповідь мав. —

Я помовчав хвилину. Поглянув на неї, подумав собі: Хто ж бо вона є? У польській кооперативі працює, чистою нашою мовою розмовляє, її брат дає знамениту доповідь про Шевченка? І ще раз я зміряв її. Чорні очі в неї хитро усміхались.

— Пані, добра! То хто ви по національності? —

— Я ще панна! Я і мій брат, Поляки. По державності — ми Українці! —

Вийшовши з галицько-австрійської суматохи, не легко було мені це все второпати — тоді. Ця молода

жінка все мені сказала: хто і що вони самі, що студіювали з братом на університеті у Петербурзі, що з революцією, вони по волі батька вернулись до хати. Ця молода панна звалась Ніна Вержиковська. Декілька раз запрошувала до них, до хати, але я, чомусь, ніколи не зайшов, то більше не просила. А вдячний я їй до нині: її ситі юшки напевне поставили нас на ноги! —

Весна 1920 року

Прийшов я до повних, на мою думку, фізичних сил. Задумав я покинути вже оту сумну та понуру лічницю, що під її брами й далі кожного передвечора заїжджали вози, а на них далі скидали — як колоди! — трупи наших вояків тифозників і везли їх до спільної, братньої могили, зараз за Тульчином. Пішов я до лікаря, — а був це новий лікар, високий, поставний, доброго серця, наш приятель, добрий син великої України, ще й співак. Він оглянув мене й запитав:

— Чому вам так спішно вертатися до частини?

— Пане докторе, я почуваюсь зовсім добре! Там приятелі, там і краще мені буде! —

— Таке кажете!.. Вам мариться, що там буде краще... А ліве око докучає? —

— Та... інколи пече, не дуже. —

— Так! По сипному бувають, у декого, усякі наслідки. У вас, думаю, око відчує їх. А це недомагання може тривати чотири до шість тижнів. — Ну, але як наперлись їхати, то їдьте!..

Дістав лікарську посвідку виздоровця і вийшов щасливий, що завтра їду до Бригади. Зів вечеру, зібрав моє „майно” до наплечника, сів на ліжко й по-

чуваюсь невиразно: крутить у руках і ногах. Дають мені тепломір...

— У вас поворотний тиф. —

Як цей тиф прийшов, так і — чи не за три дні — відійшов. Приходжу до форми, знову хочу йти до лікаря по посвідку виздоровця і... дістаю напад — другий — цього тифу.

По цьому нападі, іду до лікаря:

— Позвольте мені перейти на приватну квартиру!

— Добре! Як лишень знайдете охочих, що вас приймуть. По цих двох нападах ви знову підупали. І око слабне. —

Пішов я за став, у село Нестерварку. До пароха проситись на квартиру я не пішов; був тоді о. Брадучан, а він був добрий і гостинний, але якийсь панськуватий. То я пішов до о. диякона Калистрата Ковальського. Несміливо, мов прокажений, увійшов я у загороду. Ввесь час товклась думка: не схоче прийняти знужденілого тифозника? Ледь увійшов я до сіней, як із кухні вийшла пані-матка.

— А що ви скажете? — спитала, вдивляючись у мої очі.

— Та... прийшов просити... не мали б ви квартири для мене?

— А де ви були досі й звідкіля приходите?

— З Тульчина... З казармів Суворова, де перебув усі тифи, — на її лагідний тон мови, починаю говорити всю правду.

— Що всі, то бачу! Ну, хай! Ходіть, покажу вам кімнатку. Не знаю, чи сподобаєте собі...

— А щодо харчів, — кажу далі, йдучи за пані-маткою, — то я приноситиму приділи з лічниці!

— Та що там, як кажете, якісь приділи! Є нас у хаті сім ротів, то й на восьмий буде! . .

І став я жити на цій квартирі, до Тульчина й не показувався.

Спокою не давали мені думки про нашу Бригаду, про нашу Армію. То я, стрінувши чет. Худобяка, спитав його:

— Які вісті з нашої Армії?

— О, ти краще не питай! Большевики притискають, а наші ще якось куріцмаються, „автономію” боронять. Багато наших найкращих старшин уже вивезли до важких таборів Кожухова, під Москвою. З твоїх Усусусів — отаман Сень Горук, сот. Роман Дудинський . . . За наказом галицького ревкому арештували ген. Микитку й розстріляли. Полковника Шаманека — на перевозі через Дністер до Румунії, наші селяни замордували, щоб його ограбити. —

— Досить! Не говори! — тихо сказав я.

Вертався у нашу Армію, хоч і як тягнуло мене, — після цих вісток, а ще й до ЧУГА, Червона Українська Галицька Армія, а не до УГА, — брала мене гидь, відраза і лють. Іще й ліве око стало мені докучати. То я, покищо, закинув думку — вертатися до Армії.

Надто, заприязнився я з молодшим сином о. Калистрата, Орою, — молодий студент, — а він познайомив мене з Васьюкою С. і з його братом Яшою, учителем, — товариство гарне, щире, ще й Українці. У них познайомився я з братами Федором і Миколою Малютами — багацькі сини, добрі патріоти, — зокрема Федір. Пізнав я і Кузьму Марущака.

Находила весна. Пошесть присмирніла, наче й погасла. Зазеленіли, життям забуяли ті такі чудові

й незабутні простори України. Пахла земля, цвіти, ситою, молодією зеленню тремтіли поля. Небо пашіло сонцем і синявою. У просторах і в очах людей ячіло новою боротьбою, що настигала. Симон Петлюра, відступивши Галичину Полякам, підписав у Варшаві умову з Юзефом Пілсудським. Загомніло в Україні! Большевики насторожились.

Перед самим Великоднем 1920, несподівано, через Нестерварку переходила — в напрямі фронту на захід — 10-та Бригада, тоді переформована вже лиш на 10-й Полк. — Вельми зрадів я, що побачусь із друзями та й піду вже з ними. Полк розквартирувався — я зайшов до старшинської харчівні колишнього куреня М. Дацкова. Привітавшись із приятелями, щиро зрадівши тими, що ще залишилися живі, здорові, ожили до нового, ми стали говорити про все, лиш — на щастя! — не про політику дня. Побачив я й Матвія Яворського, що сидів у кутку при столику, зрадів я й ним. Іду до нього, щоб і його привітати! А він:

— А ти доки будеш носити оті гралі на шапці? — запитався своїм носово-розлізлим і непривітним голосом. — Ви тут, на провінції, ще панешитеся!..

— Знаєш, ці гралі гарні, естетичні, але, он, твоя... — і перестаю говорити, бо бачу широкі очі в моїх приятелів М. Дацкова, І Кучмака, Б. Глібовицького і В. Костюка.

— Ага! Ну-ну!..

Ще щось заварнякала ця нещасна істота й вийшла.

— Та що з тобою? — кинулися приятелі до мене. Та ж він наш політрук! Щезай! І то — вже тебе нема! Ти якесь щастя маєш — він на місці стріляє!..

Попрощавшись із приятелями, з гіркотою на душі вийшов я з харчівні, ще швидше, як увійшов туди. І вже відпала охота вертатися між друзів, як між ними замість учорашньої братньої щирости, сміху, безжурности, — москалі насадили . . . Матвія Яворського, що любив слухати на фронті мої ліричні пісні, що так уперто в Підволочиськах намовляв мене йти з ним на лови большевиків. Де ж я, тоді молодий, повний довіря до людини, міг припускати, що можна так раптовно ставати чорним характером? ! . . Я далі залишився у Нестерварці.

У небесах грало сонце, а на землі люди Страсти співали, до плащаниці на колінах наближаючись, цілували, до Великодня приготувлялись. У суботу, опівночі, церква горіла сяйвом свічок і добротою хвилини в серцях вірних. У світанок Великодня неслось „Воскрес Ісус от гроба”. А з сходом сонця, привітавшись із усією сімєю о. диякона і поділившись свяченим яйцем, о. диякона доня Галя і я лискавкою понеслися на дзвіницю вістку про Воскреслого оголосити. Але Великдень був важкий — усі вижидали іншого гомону дзвонів.

Уже прийшла повна, пахуча, вся у цвітах і зелені, вся в сонці й у синяві — наша, українська весна. Що вище сонце підносилося, то ширші пожежі повстання вибухали в Україні, зокрема — на Правобережжі. Приходила ніч, мов запопадлива й приголублива мати, зорями присвічувала стежки й доріжки, що по них тінями швидко й спішно снувалися сини України: скривала їх у своїй могутній тиші й у покровній темряві. А ті тиші були такі несамовито глибокі, мов небесні прірви, що в них лиш подихали тремтіння зірок. І в та-

ку ніч, непорушно сидючи в садку, було чути десь іздалеку гомін дзвонів повстання. А коли, в одну ніч, у цій тиші залунали дзвони з Холодіївки, тоді вже приходили останні дні большевиків в Україні. Так думалось, бо так серце прагнуло!

Наступного дня по дзвонах повстання у Холодіївці, Ора Ковальський, хорунжий Іван Бойко, з Тернополя, і я сиділи на траві в церковній загороді у Нестерварці й обговорювали справу: що нам робити? Нишком, несподівано, мов із-під землі, станув перед нами поручник Микола Глібовицький, що в останнє бачився я з ним під Львовом. Зрадив я, іду назустріч йому, аби привітатися, а він:

— Ніколи тут на сантименти! Друзі, щезайте! Найдалі за пів години прийде по вас усіх Чека... На те я там і сиджу, щоб, як лиш зможу, рятувати приятелів і вояків нашої Армії!..

Хоч і сподівались ми приходу Чека, знали, що не можемо довше перебувати в цім селі, але такого раптового „наказу” ми не ждали. Ми прибігли до хати о. дякона, в моїй кімнаті переодягнулись у цивільну одягу і швидко подались на край села Нестерварки, від південного сходу. Тут зайшли в хату якогось хазяя-самотника, — Ора його, а він Ору знав, — що сусідував із Федором і Миколою Малютами, і тут, доповнивши на певнішу сільську одягу наш одяг, пождавши ще яких дві години, ближче заходу сонця, ми рушили в дорогу — на Хрицинці. Так ми вмовились у хаті, що це буде наш перший постій, бо пані-матка в Хрицинцях, це хресна мама Ори, що йде з нами.

Сонце було вже геть сполудні, селяни почали вертатися з ярмарку до своїх сіл, — тоді й ми рушили,

з ними змішавшись. Але, дядьки добре пізнавали нас, що не дядьки ми, ні селяни, а просто ті, що їх тоді багато по Україні вешталось. То один і наблизився до нас і, оглянувшись, каже простісінько:

— Чи є хто у цю пору в Хрищинцях, то я не знаю. Але трохи не щоденно якісь частини приходять у село. Оце я хотів вам сказати! —

Наблизились ми до краю села і постановили зайти в придорожній лісок і почекати аж смеркнеться. Смерклося — ми увійшли в Хрищинці. В селі життя йшло вечірнім звичаєм: дядьки гнали худобу до водопою, жіноцтво йшло по воду і з водою. В смерку ніхто не звертав на нас уваги.

Наблизились ми до воріт приходства — наша перша зупинка, постій. Хвилинку — подумали, що і як бути? Залишаємо біля воріт Івана Бойка, на сторожі. Обидва з Орою ідемо до хати. Хата оповита темрявою. На оборі стоїть тачанка чи бричка? Нікого не видно. Перед веде Ора, бо всі ходи він знає. Увіходимо до сіней і до кухні. В печі палає вогонь. У його світлі, що вовтузиться по стінах, бачимо — на постелі сидить двох, наче б військові. Ора рубає по московськи:

— Матушка есть?

— Да! В комнате! — відповідає один із цих двох.

На це відхиляються двері з кімнати й на порозі стає присадкувата й груба пані-матка, а з нею ясною струєю вливається світло кімнати. Ми стоїмо в темені біля дверей.

— А чого це ви собі бажаєте? — якомсь непевно, пригноблено спитала.

— Квартира у вас есть? — питає Ора.

— Та... бачите ж, що вже зайнята! — відповіла пані-матка, показуючи рукою позад себе й на цих двох, що в кухні сиділи.

— Какої ви часті? — прожогом спитався Ора вояків.

Їх відповідь була непевна, стримана, що вони якоїсь там пересувної бригади.

— А где би то квартирку какую достать? — на-полягав Ора.

— Он, через вулицю, у дякона спитайте! — про-лебеділа пані-матка.

Ми швидко вийшли. Тихо й безслівно, потягнувши за собою Бойка, подались у протилежний, як до дяко-на, напрям. Дійшли східнього краю села. Наодшибі стояла хатина й у ній світилося. Ми стали під вікном — жили тут Жиди. На лаві сидів дядько і щось живо оповідав господарям.

— Дядьку! — кликнув Ора.

— Ай-вай! — зойкнули господарі й усі присіли.

Дядько, зацитькуючи їх рухом рук, вибіг на двір.

— А хто ви й чого хочете? — спитався.

— Ми йдемо з Гайсина, з лічниці додому. Не пере-ночували б ви нас, дядьку? — попросив я.

— Ходіть, ходіть до мене, а то ви Жидів зовсім перелякали!..

До хати він нас не взяв, чого ми й не хотіли, а за-провадив нас у свою простору клуню. Приніс нам ведро кипятку, сухої м'яти, цукру, хліба й сала, роз-клав то все при вході до клуні на землі, ми гостюємось, а дядько випитує про Гайсин, ба й про інше хоче знати. Дядько завів балачку, а нам не до балачки, бо лихо може наднести большевицьку стежу.

— Дядьку! А в селі, у вас, нема большевиків? — просто і ясно питаю.

— Та, в горішнім кінці села, либонь, що є!

— Дядьку! ми скриваємось перед большевиками. . .

— Га? Як? — не дав мені докінчити. — Та ви так і сказали б! Ну-те в клуню та й зачиніться! . .

В цій клуні, на сумління дядька, ми просиділи всю ніч і наступний увесь день. Пізно увечері, коли село заснуло, дядько знову приніс кип'ятку і хліба. Ми їли, а дядько новини подавав: Петлюра з Поляками вже наступають! . .

Дядько тінню посунувся до хати. Ми лежали на сіні й міркували — куди тепер? До отамана Волинця у повстанчі загони? Як несподівано, від сторони села Гриненок залаяли, завили собаки. Наш дядько нишком вийшов із хати й шугнув кудись у село. Ми зрозуміли, що тут треба діяти. Дядько — вже відчиняв клуню:

— Від Гриненок большевики йдуть облогою! Ви мусите вийти в інше місце, може й на інше село! . .

Ще раз порадились — постановляємо вертатись у Нестерварку, бо там було гаряче вчора. Вертаємось полями, а не дорогою.

— Я проведу вас навмання, через сади та городи за село, — сказав дядько.

Ми перейшли дорогу, перейшли в подвір'я сусіда, нишком пересунулися повз хату, затримались у саді на горбі — ми наслухували гомону від Гриненок, що сильнішав, а дядько давав указівки, як вийти на чисте поле, в балку. Біля хати, повз яку ми щойно були перейшли, мигнуло щось біле: мене воно зацікавило.

Але в ту ж мить — гримнув стріл і куля їдко зафуркотіла — як із обрізу — поміж нами.

— Петре! Петре! Це я! не стріляй! — притишено крикнув наш дядько й побіг до сусіда, що стрілив.

Ми через плоти, садами й огородами, попід якісь ліски, а все бігом, щоб бути дальше від місця стрілу, бо ж большевики туди наставляться. Врешті, ми поринули в поля, зійшли в балку. Хвилинку відпочинули. Припав я вухом до землі — ходи кінноти не чутно. Ще раз порадилися — таки вертаємось до Нестерварки, бо там уже за нами перешукали.

Нишком, трохи не хильцем, мовчки йшли ми полями, далеко від дороги. Револьвери тримали наготові. Знову понеслася луна дзвонів: повстання! Ми зупинились — серця ожили! Дійшли ми до дороги, що — чи не з Брацлава — іде на Холодівку; нам треба лиш перейти її. Ми стали її переходити — поодинокно. Ліворуч, на яких сто метрів від нас, стояв кінь, біля нього вояк. Ми нишком пересунулись — він не зачіпав нас, ми не зачіпали його. Коли ми вже були під городами Нестерварки, щойно тоді я нишком шепнув Орі й Бойкові, що на дорозі була стійка. Ора твердив, що це був большевик, але дзвони повстання примусили його й не ворухнутися.

Через тини, городами, садами, — Ора став нашим провідником, бо він тут усі стежки знав! — дійшли ми до обійстя Ори, зайшли в сад. Я підійшов під вікно хати й застукав — до вікна наблизилась котрась сестра Ори, пізнала нас і пустила до хати. Світла не робили, а так — до світанку — ми сиділи, децю їли й розказували наші пригоди. На це Галя:

— Вчора, ми обидві з Мілею, пішли в Хрищинці, як було вмовлено, щоб вам передати нові вістки та й довідатися, що і як з вами. Питаюся пані-матки, чи був тут учора звечора Ора з приятелями? А пані-матка лиш у долоні сплеснула та й каже: „Та ж я по голосі пізнала, що це мій хрещеник, але була я така залякана тими большевиками, що стояли на квартирі в нас у хаті, що й не припустила, щоб це був Ора. Але, он що! Ледве Ора з своїм приятелем вийшов із хати, як ті большаки, що стояли тут, — а це ж був якийсь їх штаб, — настрімголов повилітали з хати, швидко на тачанки і втікли”!

Недовго ми так шепотіли, бо й потомлені були та й небезпечно, то пішли в клуню спати — Бойко і я, а Ора залишився в хаті спати, біля отвореного вікна. В клуні зарились ми в сіно попри стіну, від городу, а дилі розсунули, щоб мати готовий до втечі на город отвір. Спали й наслухували. Вже добре сполудні надбіг малий, п'ятьлітній синок о. диякона, Шура, підскакуючи, немов граючись, на одній нозі ще й батіжком поцвякуючи, перебіг повз стіну й дав нам знати, що в селі йде облава. Ми рішили залишати клуню. Вилізли і городом та садом, перейшли вулицю. Тихо кажу до Бойка:

— На дзвіницю!..

Дзвіницю я знав, не раз на ній був, бачив, що можна там вилізти ще й понад дзвони, під сам хрест. Ми увійшли в загороду церкви. В голові товчеться думка: чи відчинена церква? Побачив я паламаря, що замітав перед церквою. У першій хвилині він нас, перебраних за селян, не пізнав. А був він чоловік богобійний і статечний. Ми, без слова, на дзвіницю

і швиденько — догори! Бойко, як білиця — уже над дзвонами, половина його вже в квадратному прорізі. Обіперся на лікті, підкинув собою, щоб легше шугнути в середину, і вдалося! Але в цей же мент — черевик, що, втікаючи з клуні з поспіху не зашнурував його, — злітає з ноги і:

— Баум!..

Сів я над тим черевиком під дзвонами й придумано регочу.

— Якого дідька шкіришся?! — засичіло люто згори.

— Бо вже нема чого дертися мені!..

Сиджу хвилину, другу. Перед моїми очима — стіна з цегли, а за нею — горище церкви. Блиском промайнуло: стара церква Отців Василіян у Бучачі, я непосидючий шибенник, по драбинах закрадаюсь на горище. А там — усячина! Старі ікони, різьби ангелів у всяких поставах, старі панікадила, свічники, хрести. Усе те в павутинні, в безладді розкинене... Може й на цім горищі таке? Як занурюсь, то хто мене там знайде? Входу на горище звідси нема. Та, ось, кілька цегол стоять люзом. Витягаю по одній, зазираю у середину — темно. Зложив витягнені цегли до середини — вліз я туди, заложився цеглами. Тихо й навшпиньках пішов у глибину. Рівно, чисто, ніякого дрантя немає. Іду, де крівля сходиться зі стіною — тут на пів метра нижче долівки горища, є углиблення. Кладуся у нього — мене не видно. Може й урятуюсь тут? Виліз із углиблення, сів на крокву і сную думи: як його далі? Сонце схилилося до заходу і крізь маленькі щілини, промінням, мов золотим павутинням, прорізує темінь. Десь далеко чути постріли: полюють на

Галичан! Хтось у вічність відійшов! Біля церкви — тихо. Скриплять вози, погейкують господарі — ще возять у поле гній. Аж — чийсь кроки, спішні, на дзвіницю, драбини скриплять. Лягаю в углиблення, пильно вдивляюсь у шпари отвору, що його заложив я. Тиша. Немов мене — кличе. Цегли в отворі рухаються, щілини розхилилися. Отвір ширшає. Витягаю револьвер — готовий до стрілу... Ні! хай він сюди влізе, а я...

— Мишка!..

Мовчу. Хтось чи щось, деь сильно гупає...

— Мишка! Ти тут?..

Мовчу. Ге, хитрий Гацко! Він же мене знає, той чекістський агент! Сильно щось, деь гупає... Наслухую... На голову, що в отворі, дивлюсь, слідкую за її рухами... Ах, це ж моє серце так гупає! Голова щезла і той хтось отвір заклав.

Я виліз із углиблення. Зовсім смерклося. Треба й звідси втікати! На дворі — тиша. Вилажу з горища. Кличу Бойка. Він злазить. Питаюся його:

— Хто це тут був?

— Не знаю! Мене не кликав, я й не ворохнувся з мого кутка...

Умовляємось.

— Я так не можу, .. Я вже йду в повстанці у Холодіївку. Я там буду безпечний! — каже Бойко.

Ми зійшли на долину. Тут, отой сердега паламар сидів і ждав на нас.

— Там на горі був Васько С., — каже паламар.

— А-а! Я не пізнав його голосу! — відшептую і думаю: Щастя моє і його, що не влазив до середини горища...

— Він жде на вас у школі!..

Зовсім істемніло. Через дорогу — і ми в школі. Тут Васька подав Бойкові „дорогу” до повстанців. Мені ж, із моїм зовсім хорим оком, порадили далі скриватися у Нестерварці. Бойко, накрившись у зоряну ніч, таки зараз пішов у щасливу путь. А мені дали кожух і казали йти спати до кляси, де була сцена для дітей.

Поклався я спати таки на сцену, ногами до вікна. Вікно, лише щілинно, відхилив я, на випадок, якби в ночі прийшла Чека шукати „бандитів”. Накрившись кожухом, при змучених нервах, заснув я сном молодим і кріпким. Вітер у ночі відчинив вікно наостіж. Холодні подихи весняного вітру й розбудили мене.

Світало. Я почув людські голоси. Вони були на другому боці школи, на дорозі, перед церквою. Наслухую ліпше — це застава, що Чека поставила її біля дзвіниці, бо в ті часи дзвонами закликали селян до повстання. Я швиденько — кожух під сцену, через вікно вискочив у сад і, нишком та хильцем, поміж порички й агрест, через тини, вийшов за село. Сів під куц. Ніжний кармін почав стелитись по небі. А я думаю:

— Що ж його далі?..

І приходиться щаслива думка: та до бабусі Яковлевої! Це була в селі либонь найстарша жінка, вдовиця, було їй далеко поза девятьдесять. По-большевицьки сказати — клясово належала до бідняків. Мала вона хатину на курячій лапці, біля неї гарний городець, а найважніше — мала вона стару, як і вона, широку, крислату грушу, а під нею стіл, лавки і льох. Старенька Яковлева була собі статечна хозяйка, чесна

і праведна. Мене знала добре, бо межувала з великим городом о. дякона. Не раз, стрінувшись зі мною, любила собі побалакати. А пані-матці казала:

— Ну й молодецький солдатик стоїть у вас! . .

Перейшов я вулицю і, повз тини, мов тїнь, подався я до Яковлевої. Зайшов на подвіря і, щоб її не будити так рано, я сів під грущу. А груша вся у цвіті й запах огорнув мене, аж закрив мене. Скрипнули хатні двері — старенька вже на порозі:

— Ой, сину, добре, що ти до мене прийшов! А де ж ти, голубе, бував? Заходи в хату, напийся молока та й — на горище, аби ті нехристи не побачили тебе!

Те горище — рівнорозмірне до хати: маленьке. Багато сіна й соломи, останки воза, граблі, вила, під стріхою серпи, вінки цибулі і чоснику. Тут старенька спорядила мені леговище.

День перебував я на горищі й слухав гомону села, що жило тоді ще своїм щоденним життям. Довкола було чути розмови, сміхи молодичь і дівчат, що працювали в городах. Пізно увечері я сходив із горища, сідав під грушу, їв хліб, попивав молоко і проходжувався, проходжувався; інколи аж поблідлі зорі заганяли мене на горище. А ніч жила такою пахучою тишиною, такою ситою у роси і в зорі тугою! А на груші — соловій так пристрасно і зухвало, радісно і ніжно та примовно співав, що, здавалось, усю добру душу України виливав він.

Третього чи четвертого дня мого перебування у бабці Яковлевої, я почув, що хтось увійшов до хати. І залишився той хтось у хаті. Обережно, присунувся я до „моєї” щілини, що була над дверми хати, і ждав. За деякий час вийшов із хати мужчина: огрядний, на

голові картуз, недбало й на-пів солдатськи одягнений. Він постояв на порозі, поглянув по невеличким подвір'ї і знову пішов у хату. Смерклося, я з горища не сходжу, а бабця й драбини не приставляє. У хаті зовсім утихло. Бабця виховзнула з хати, тихисенько приставила драбину, я ще тихіше зліз із горища. Під грушею бабця шепче:

— Повернувся з Адесу мій син Саша. Він добрий парень, але краще, щоб не знав, що ти скривався у мене.

Нічого я не сказав на це. Але подумав: справді, цей Саша, з вигляду, як із „золотої роти” з Одеси! —

Наступного дня, Саша сидів на порозі хати, сонце скочувалось до небосхилу й заливало цвіт груші, у запаху якого уся хата наче плавала, — і грав на гармошці; бабця ж, його мати, приспівувала й пританцьовувала.

— Це, бач, так, щоб ніхто й не догадався, що ти в мене на горищі! От, то й танець я завела!..

Так успокоювала мене моя добра опікунка.

Повстання

Була тиха, веснянно-тепла ніч. Усе село в запахах розцвілих садів. Груша баби Яковлевої — не знаю, опянювала соловя чи він її. Ясно мовчали зорі на небі й ховали тайну української, весняної ночі.

Я зійшов із горища. Тихенько перейшов під грушу. Почув я гомін військової ходи. Ішов невеликий відділ большевиків-воjakів. Вони зупинились на майдані, біля церкви. Минають хвилини, минула година, вони стоять на майдані; тихо, шепотом щось говорять між собою. Це застава.

Аж — ген іздалека, на хвилях досвітніх просторів, на зблідлому сьйві зір, на запахах розцвілих садів, як найкраща симфонія, — яку ви в житті чули, — прилинув гомін дзвонів:

— Бау-м! Бау-м! Бау-м!..

І на мить стала така тиша, що було чути віддих усієї України — тієї доброї, незнаної, майбутньої України! Тиша сили, росту, бунту проти зла, гнету!..

І знову:

— Бау-м! Бау-м! Бау-м!..

Я й сам не спостерігся, що я встав. Уся моя істота словнилася цим чарівним гомоном! Мої очі, серце налиті щастям! Очі впялились у простір у напрямі Холодіївки.

На майдані, біля церкви, шорох, швидке шарудіння ніг, коротка команда — і тихо. Большевицька застава готова до бою.

Від села Холодіївки перші стріли прорізують тишу. Почався бій. Грають дзвони й у селі Ананіїв. Повстання, як пожежа з села в село йде.

Скригнули хатні двері — я сховався до льоху. На порозі хати станув Саша. Постояв, поклав драбину під стіну хати, послухав — що й де коїться, і пішов у хату. Я вийшов із льоху.

Займається небо. Ранок. Заграли кулемети, а за ними гармати в південній частині м. Тульчина. На ранньому небосхилі бачу сновигають тіні людей, піші і кіннота. Почався наступ на Тульчин.

Застава, ось тут же на майдані, біля церкви, не більше як сто метрів від мене, — заметушилася. Аж — надбігає большевицький командант міста Тульчина, Іван Усенко. Мені у голові шибасться: що він

робить тут, на Нестерварці, коли в Тульчині бій? — Застава, побачивши його, прожогом до нього, як по рятуюнок:

— Таваріщ камандант! Како́й при́каз? Чо́ нам де́лать? . .

Я бачу їх, усього пять вояків.

— Поздно! Давай сю́да ружіо́ і уха́діте! — рішу́чим го́лосом сказа́в Усе́нко.

Лиш Усенко, роззброївши заставу, подався у вуличку в сторону Малютів, як на майдані біля церкви промайнули тіні людей. І зараз же залунав дзвін нашої церкви. Гомін дзвону рознісся по селі й — до кількох хвилин — заметушилось село. Чоловіки вибігали з хат і одні бігли в сторону міста, інші в сторону Малютів. Федір і Микола Малюти були головними провідниками повстання на цю смугу. — За голову Федора Малюти большевики були наложили 40000 рублів нагороди. — На майдані уже був і Кузьма Марущак.

У місті Тульчині кипів бій. Туди й подались повсталі селяни Нестерварки — з обрізаними, через плече торба, а в ній набої. Чути лиш поодинокі голоси команди — всі інші мовчки і гострою ходою ішли в напрямі Тульчина.

Озолотились небеса ранне-весняного неба. Бій у Тульчині утих. У Нестерварці, на майдан біля церкви висипався народ — старі, молоді й діти. Усі на radoщах! Оповідали собі про події останньої ночі, про чекіста Гацка, що походив із Нестерварки, як це він у останній хвилині дралював; про Усенка, що „от, бач, молодець! Ми думали, що він большевик, а він був у звязку з повстанцями і від них він займав по-

саду большевицького команданта міста!" — Інші селяни-повстанці шукали за всіма донощиками та агентами і, разом із залапанними большевиками, розстрілювали над ставом, коло млина, над греблею.

Забіг я до хати о. диякона Ковальського. Умився гідно, взяв на себе чисту білизну. В хаті з'явились і Ора, і ще декілька старшин із повстанської Армії генерала Михайла Омеляновича Павленка, частина якої, разом із групою отамана Волинця, посувалась крізь большевицьке запілля на захід, де Симон Петлюра з останками Армії УНР і з Поляками вели вже наступи на Україну.

В хаті о. диякона було повно сонця, радости, гамору. Тих кілька старшин, що були тут у хаті, зробили на мене прегарне вражіння: їх лицарська твердь, спокій, розсміяні очі говорили, що ця група ген. М. О. Павленка, що створила легенду Першого Зимового Походу, була великої боевої вартости й національної свідомости.

Ці старшини — вмившись, закусивши дещо й покуривши — стали збиратися, щоб іти до свого відділу. Я рішився йти з ними. Але один із них порадив мені з „таким" оком не йти; надто тепер, „коли ми, наближаючись до фронту, день і ніч маємо сутички з большевиками; а ще прийде важний бій при переході фронту до нашої Армії УНР". І я, з прикрістю, залишився. З прикрістю, бо вже й остогидло мені постійно ховатись і непевним бути. Всі відійшли. Стали відходити й повстанчі частини, а з ними пішли й деякі місцеві селяни. Інші селяни стояли ще на майдані, деякі вже почали розходитись.

Було вже сполудні. Легіт вітру розносив запах цвіту садів. У повітрі вичувалась непевність, бо ж повстання, як побачив я, удалося, але його ціль була дезорганізувати, деморалізувати большевиків, нині тут, за декілька годин там, завтра ще далше. Але ніякої своєї влади ще не було.

І — як лискавка, як грім, як буревій заторохкотіли кулемети, знявсь гамір, свист, крик! У село увігналася кіннота дивізії славного жорстокістю Котовського. Якстій — вискочив я через вікно, садом, поза клуню городами і щасливо допав до моєї криївки в баби Яковлевої, чудом оминувши Сашу. Вся дивізія Котовського увійшла в село і розтаборилася на майдані, по городах, садах села. Я з горища, крізь щілину слідкував, як наші задні стежі, вже за Тульчином, відстрілюючись, подавалися на захід. Большевики кинулись по селі і, з донощиками, стали виловлювати селян-повстанців, хто не втік, і розстрілювати їх на місці. Крик, лемент жінок, дітей — суцце чистилище!

Довколеська хатини Яковлевої — повно війська. На порозі хати сидів її син босяк із „золотої роти” з Одеси. Бабця й далі так робила, щоб її син не знав, що я на горищі. А він сидів собі на порозі й розмовляв із большевиками. Большевики ж, зміравши очима хатину й Сашу, не заходили до хати. Я ж на горищі, над ним, лежав тихо й непорушно, майже не дихаючи, слідкував більше за Сашою, як за большевиками. Большевики пішли собі до возів і почали їсти хліб. Саша далі сидів на порозі хати і очима слідкував далекі поля, що на них іще було видно останніх вояків Армії УНР. В одній хвилині, Саша, не підносячи голови й не ворухнувшись, преспокійно і тихо:

— Ти, Мішка, не лякайся! Ніякий сучий син не перейде цього порога! Я й спатиму тут!..

В першій хвилині, почувши його слова, мене обвіяло холодом. Але, зараз же, втихомирився, пригадавши собі дивне правило таких типів і їх душу. Я зовсім успокоївся, здавшись на його поміч, що була тут вельми необхідна. І крізь щілину прошепотів я:

— Сашенько! Дякую тобі!..

На це він не відповів нічого, достойно мовчав і вдив очима за рухами большевиків, що увихались, мов розбурхане муравлище.

З міста щоразу нісся відгомін пострілів. Тоді ж розстріляли всіх Галичан, кого лишень упіймали. Тоді згинув і той твердий, характерний вояк четар УГА — Худобяк. Правда, більшість наших вояків УГА, хто лише міг, подались із групою ген. М. О. Павленка в напрямі фронту на захід.

Мої нерви були вже такі напружені, що я, ще й після запевнення Саші, не витримав: іще сонце було на небі й золотило зелень і цвіти весни заходячи, як я зарився у стару соломку, між якісь старі колеса, й сам не знаю коли — в одну мить запав у глибокий сон... Прокинувся — довкола була глибоченна тиша. Гавкали пси. Крізь щілини з росистим запахом прозоро-холодного повітря входив солодкий, легенький, синявий досвіток. Я — не ворухився, бо в цій тиші мій кожен рух почули б большевики, що стояли тут же, тісно довкола хати. Врешті, крізь щілини вдарив, наче розсміявся веселий, золотий гомін соняшного світу. На долині, у хаті, хтось зашарудів, вийшов і став на порозі хати. Обійшов хату. Тиша. І легко, гівголосом промовила бабця:

— Мішенько! І слід застиг по тих клятих!..

Я зірвався, перехрестився:

— Богу дякую! — прошепотів.

Перебув я у бабці Яковлевої ще три дні: в день сидів на горищі, вночі — під грушею на подвірі. Саші я не бачив: уночі він спав, а вдень, байдикуючи з приятелями, пропадав у Тульчині.

Врешті, одного дня, чи не третього після відходу Котовського, повітрям сколихнули вибухи: останні большевицькі стежі висадили міст між Тульчином і Нестерваркою. Я зійшов із горища й пішов до льоху. А за деякий час прийшла — нишком, городами — доня о. дякона, старша, і з розсміяними, чорними очима промовила:

— Ну! Що ж? Виходьте з того льоху! В місті вже є „пшеляци“!..

У відповідь їй я щиро засміявся з її дотепу. І відчув я, що впав із душі камінь большевицької змори, але, роздумавши, далі вагався я:

— А ви думаете, що Поляки поглядять мене по головці? —

— Ну, та що ви! Врешті, ми в хаті й про це подумали! Рада знайдеться! — відповіла.

Прийшла й моя опікунка бабця Яковлева. Як вони обидві стали наді мною — виходу не було і я виліз із льоху. Подякувавши Богові й бабці, я, все ще городами й садом, пішов із донею о. дякона до них до хати. Привів себе до людського подобія, попоїв і стали радити: як не впасти в руки Поляків? Рада в раду: старша доня пішла до сільського старости й у нього виробила документ, що я звусь Михайло Осика, родився у Нестерварці.

До Тульчина я й далі не показувався. А відомості, що я хотів їх мати, мав я їх від хатніх, то від Миколи Малюти, то від Саші С. Знав я, що польська військова влада пустила чутку, що всі вояки УГА мають голоситися в Проскуріві, звідки їх відправлять у УГА. Усі вояки УГА, що залишилися живими в Тульчині, постановили однодушно: польським чуткам не вірити; одного старшину, що має в усіх нас довіря, вислати таємно до Проскурова, а він має про все вивідати. — Такий звідун, як цивіль, пішов туди й за три дні вернувся. Його звіт був:

— УГА уже нема. Поляки її роззброїли і в табори полонених у Польщу заслали. Як хтось легковірний голоситься у Проскуріві, то з ним роблять те, що і з цілою Армією зробили. Генерал Льобковіц і сот. Остап Луцький ходили до Симона Петлюри просити, щоб робив заходи, щоб УГА з таборів звільнили, знову сформували Армію проти большевиків. На це С. Петлюра не погодився, махнувши рукою на таку думку. — Про цей звіт були негайно повідомлені усі вояки УГА у Тульчині, що ще були залишилися.

В Армії УНР

Ще три тижні жив я у Нестерварці, на квартирі в о. диякона Калистрата Ковальського. Поволі нерви втихомирилися, при добрих харчах, що їх давала шляхетна пані-матка, я прийшов до здоров'я. А при цих добрих харчах і моє ліве око приходило також до здоров'я.

Та, обов'язок супроти нашої Держави — а не супроти людини! — наполягав на вояцьке сумління. І я порозумівся з Федором і Миколою Малютами, і ми

постановили: йти в Армію. І 11 червня 1920 ми, а з нами й Кузьма Маруцак, рушили в дорогу: на Винницю.

На небі й на землі пишалось чудове, стигле, соняшне, все в ситій і ясно-молодій зелені літо. Ночі дихали тайнами нашої землі. Незримо з останніми співами соловів мельодійно канули роси, мов сльози радості матері-природи. Молоде літо було в буйній силі.

Ранком, ізза села Гриненок вдарило сонце в золоті тамбури, а ми всі чотири їхали возом на Брацлав. Іще в Нестерварці почули ми праворуч від нас далеке стрикотіння кулеметів. Здивувались ми: адже, наші війська з польськими здобули Київ! Що робили б тут кулемети? Але ми постановили їхати далі в назначенім напрямі.

В Брацлаві ми на коротко зупинилися. Зайшли до міської управи, дістали нову хуру і, відправивши нашу додому, поїхали дальше. Назустріч нам вибігали зелені діброви, луги, поля, села в зелені садів і все сповняло наші серця щастям. Ховалось сонце за ці зелені, грайливі подільські горби, як ми віжджали до Вороновиці. Тут у знайомих переночували, про останні події наговорилися та й пішли на спочинок. Прокинулися ми на світанку і, поснідавши, пішли на залізничу стацію. Трапили ми на щасливий випадок — ми сіли на поїзд і, вигідніше як на хурі, дібрались до Винниці.

Ідучи з двірця до міста, ми зауважили, що рух війська і обозів надто живий; та й узагалі, метушня була така, що, за час революції, її характер ми вже знали: знову якась немила військова несподіванка. Допитавшись, ми дійшли до будинку, що в ньому стояло наше військове міністерство. Над входом до бу-

динку висіла гарна таблиця міністерства, але по уряді міністерства й слід застиг. Буденний своєю кіннотою — ударивши з того невральгічного місця, де рік тому й для нас висіла постійна загроза, Коростень-Житомир — наробив несподівано такого, що наша й польська армія покинула Київ. Мало того — польська армія попала в психозу нестримного страху, паніки, що „кунь чи кобила, една коменда била: уцкаць до лясу”. Словом — знову наслідки політики і стратегії: романтика, що в неї вельми легко дала себе втягнути Польща, що тією романтикою й до нині живе, про „сходне креси” мріючи.

Припадково стрінув я на вулиці Йосипа Обертинського — за царських часів був „зауряд-чиновник”, що у Гусятині, пізньої осені 1916, вибрав мене зпоміж юрби полонених на службу до етапної канцелярії — і він, радий цій зустрічі, запросив нас до хати на чай.

— Утікати ще є час, бо і я не залишаюсь тут, а з родиною утікаю на захід! — сказав.

У нього у хаті усе було розкинене — лаштувалися в дорогу. Оповідав він нам про нові большевицькі звірства у Винниці, і то в тім самім будинку, що й минулого року. Випивши чаю й децю закусивши, ми пішли просто на залізничну стацію. „Попобігавши” сюди й туди, нам удалось якось влізти до поїзду, що їхав на Проскурів.

У Проскурові було правдиве стовпище військових — їх було повно! Тут був і постій Головного Отамана, і Міністерств, і Генерального Штабу, і Штабу дивізії Ромера. Вечорами, при погоді молодого літа, головна вулиця кишіла від військових і населення. Кидав я

практичним оком по юрбі і до Миколи Малюти говорив:

— Але й від московських агентів аж кишить!..

Наша чвірка примістилася на квартиру в Кисельова. За гетьманату він був комісаром на Проскурів. Це був чистої води малорос. Правда, була це людина освічена, культурна, огладжена, але й не дуже конспірувався з своїм антиукраїнством. Добре нам було в нього, бо не заходили ми з ним у якісь „глибокі” розмови. І тут ми прийшли до „форми”, відпочивши по важкій дорозі. Та й стали ми далі готуватись у нову дорогу — на фронт. Але, випадково, другого дня нашого побуту в Проскурові, зустрів я на вулиці сот. Остапа Луцького. Знав він мене з штабу 10-ої Бригади, — ще з добрих часів наших успіхів у Україні, — куди він був приїхав у якійсь важній військовій справі. Я щиро привітався з ним і представив йому Миколу Малюту.

— Добре, що ми зустрілися, хорунжий Острорерхо! —

— Пане сотнику! Я — Осика! Не хочу скінчити в польському таборі полонених. Ми, з приятелем, в дорозі на фронт, а там Поляки не викриють мене, — пояснив я.

— Ну, гаразд! Як будете обережні, то до їх рук не дістанетеся. Але, ось що — добре, що я зустрів вас. . . Нам треба тут молодих старшин, певних і проворних, на службу до Генерального Штабу. Так, що ви і ваш приятель, голосіться негайно в сот. Бориса Гомзина або в підпол. Снігуріва до Генштабу! . .

Цією службою у Генштабі не врадувався ні я, ні мій приятель. І то з простої причини — ми були фрон-

товики. Правда, ми розуміли виїмкову хвилину: не-достає штабових старшин примушувала генерал-квартирмейстра полк. Євгена Мишківського брати на службу молодих старшин, хоч і не штабовиків, аби лиш національно певні. І ми обидва, взявши з собою й К. Марущака, зголосилися на цю службу. — Федір Малюта вже був відійшов на службу до міністерства, — якого, то я собі тепер не пригадую, — куди стягнув його старший брат Віктор. — Після короткої інформаційної розмови з сот. Б. Гомзином, нам поручили призначені для нас обовязки.

На фронті ішли постійні, для нас погані зміни. Польська армія була вже зовсім небоєздатня. Фронт чи пак — відступ польської армії прикривала Армія УНР. Скількистю не була вона така сильна, щоб іти в протинаступ. Наша Армія ще не мала ні часу, ні змоги поповнити себе новим рекрутом. А польське військо втікало в сліпому страхі — карколомно; часто залишало фронт, не повідомивши ніякий штаб. Усі шляхи відступу були завалені воєнним матеріялом, що його забирала наша Армія, скріплюючи себе.

В місті Проскурові, — що його Поляки вже встигли „зімперіялізувати” на Плоскіруф! — атмосфера густішала. Бо ж у нашому запіллі постійно знаходився елемент, що 1) ждав на постійні зміни, перевероти, щоб наживитися; 2) не скриваючи, ждав на прихід москалів; 3) ждав на прихід большевиків. Часто, щоденно, чули ми, як Кисельова сусідка, через вулицю, Жидівка, постійно і провокаційно-зухвало співала:

„Незабудкі, незабудкі!
Ви все ужаси відалі,
Как культурно і гуманно
Немци жителєй терзали.”

Царський уряд так вівся Жидам у шкуру, що в перших роках революції, 1917-1920, вони всі, в Україні, поголовно стояли по боці большевиків. Такий Рафес — був символом їх наставлення до України. „Немци” — це був лиш словесний підступ.

Дні були погідні, ясні, сухі — українське літо сповняло простори здоровлям. А ми всі, не обманюючися, ходили припишкло, в непевності.

Під Чорним Островом

При кінці червня, — події, що тут подам, коїлися між 25 і 28 червня 1920, — ранесенько, зі сходом сонця, я мусів бути на службовій розмові з одним проворним осібняком. Вислід цієї розмови був такий:

— На Деражні большевики знову прорвалися і подалися на захід, на Ярмолинці, щоби перетяти шлях відступу на захід. —

В цій же хвилині йду до Генштабу. Вже застаю там ген. Сінклера й пполк. Снігуріва. Перший поставився до цієї вістки з довірям, другий — що ще треба її перевірити. В міжчасі, вже й від інших старшин знали в штабі, що положення вельми непевне. Сама Деражня зовсім загрожена. Вірили вони цій вістці чи не вірили — головний Отаман С. Петлюра подався самоходом на захід, і то з успіхом добився до Волочиськ. А в Проскурові наш уряд і всі установи щойно пополудні, і з поспіхом, стали вантажитися до поїзду.

Цей вантажний поїзд своїм складом був довжелезний. Під час розміщення по вагонах, виринуло — чомусь у непривітній і гострій формі — питання: хто повинен їхати в перших вагонах? Поляки, штаб дивізії ген. Ромера, вирішили зайняти перші вагони; у ці ж вагони хотів увійти й наш Генштаб. Щойно, ген. Сінклер і полк. Е. Мишківський рішили, щоб у перших вагонах їхали Поляки, бо „вони ж у нас гості”.

Поки всю ту канцелярійщину, урядовщину завантажили, сонце схилилося вже поза Дніпровські казарми. Ми обидва з хор. М. Малютою, побачивши який у вагонах натопт і гуца та тіснота з жіночим криком, — надто, це ж жінки штабовиків! — примістилися на кривлі вагону, біля самої будки, що була зпереду, тобто, в напрямі їзди. Цю нашу „кватуру” сподобав собі й сотник Остап Луцький і пристав до нас. — Кривлі австрійських вагонів, а це був австрійський, були доволі плоскі, в русі безпечні. — Вони обидва поскидали чоботи, я ж заявив, що не скидаю, бо я „забобонний песиміст”, знавши докладно, яке наше положення.

Врешті, наш поїзд рушив. Я далі дивився в сторону заходу. Поїзд уже набрав повного розгону й був якраз на Камянецькому переїзді, як я побачив: шляхом від Дніпровських казарм, неслася большевицька кіннота просто на наш поїзд. Мої друзі мандрівники спали — їх я й не будив. Машиніст — напевно зауваживши цю кінноту — натиснув: поїзд аж свистів, несучись на стацію Гречани. Перед Гречанами дещо сповільнив ходу. Але, минувши цю стацію, машиніст знову надав швидкої ходи; надто — тут, до залізничного мосту, що недалеко перед стацією Чорний Острів,

терен легко похилий до цього мосту. Поїзд нісся сміло, по-молодечому, визивавши темінь ночі. Я й далі не спав, а думками в темряві ночі нишпорив.

— Бр-р-р-ум! Бр-р-р-ум! Бр-р-р-ум!..

Розпучливо заквилили, застогнали, заскрипіли колеса поїзду.

І тиша.

Обидва мої сусіди були на мені, сильно притиснули мене до будки, що й стала нашим рятунком, бо якби не вона, то ми були б скінчили під колесами поїзду.

— Що це сталось!?!..

— Поїзд висадили... Міст пішов...

— Пропав, сердега, Гомзин!..

Довкола поле в густій і липкій темряві. І, в першій хвилині, далі глуха, важка тиша. Я швиденько зісунувся вниз. Стукаю до нашого вагону. Відсунулися двері — шполк. Снігурів із револьвером у руці:

— Хто це?

— Свій!!! — кричу.

У темряві чути сопіння, стогони, лемент. У вагонах усе пішло шкеребеть — люди, речі. У цю ж мить вискочив із нашого вагона полк. Е. Мишківський і став услухуватись у непривітну, темну тишу ночі. Біля нього уже зібрався гурт старшин і вояків. Падає наказ:

— Здовж, обабіч поїзду, виставити стежні стійки.

І пішов швидко до перших вагонів, до Поляків — той сам наказ і там дав. Підійшов до нас, до стійок, висунув нас наперед, на яких сто метрів від поїзду: якби большевики наступали, то мусимо встоятись до ранку. Всі ми ждали того світанку; ще добре, що зорі

мерехтіли нам у цій темені. Але — літо, ніч коротка, швидко й стало світати. Полковник Е. Мишківський, розіславши стежі і порозумівшись із ген. Ромером, рішив іти в наступ: Поляки, фронтом до заходу, наступають на стацію Чорний Острів, а ми, як праве крило від Поляків, але фронтом на північ, наступаємо на містечко Чорний Острів.

Нас почали острілювати ворожі гармати. Били лише гранатами по поїзді і по нашій розстрільній; били хаотично і безприцільно. Це били недобитки селян із села Пашківці. Славна Пашковецька Волость прославилася тим, що була всі „режими й устрої”, що падали, і грабила втікаючих. Польські війська, на самому початку своєї офензиви проти большевиків, ледве увійшли на нашу землю, — зовсім „усмирили” цю волость. І тепер це були останні подихи колишньої буйности Пашківців. Але згодом, ці останні подихи до решти здавили большевики.

Коло восьмої години ранку почався наш наступ. Полк. Е. Мишківський ішов із нами на містечко; на стацію провадив наступ капітан граф Грохольські. Большевики — з якими були й наші селяни, що гнали Поляків — далі били по нас із гармат і з кулеметів. Наш наступ посувався поволі, але певно. Ми вже підійшли близько до містечка Чорний Острів. Праве крило нашої розстрільної, городами, також підсунулось під містечко. Нас декількох, із полк. Е. Мишківським, увійшло в сільську досить широку вулицю, між двома тинами, за якими, дещо вище, простягались городи. Ми йшли хильцем, під сильним опірним вогнем крісів і обрізанців, — що було доказом, що між большевиками були й наші селяни, — і дійшли

вже на яких 120 метрів від ворожої лінії. Я зауважив якесь оживлення, біганину в цілій лінії і звернув на це увагу полковника. Він випростувався на весь свій огрядний, високий ріст, лівим боком свого тіла повернувся до ворожої лінії, обличчям до нашого правого крила, підніс праву руку до гори і сильним голосом крикнув до нашого крила, що наступало городами:

— Праве крило, прискіпити! Вперед! — і показав напрям.

Це все тривало секунду-дві. І в цю ж мить захитався і легко звалився, радше положився на дорогу.

— Я поранений... Заберіть мене звідсіля...

Ворог, зауваживши, що скоїлось, скріпив вогонь. Ми швиденько підповзли до полковника, — а були це мистець Павло Ковжун, хор. Микола Малюта, К. Марущак і я та ще хтось один, що його прізвища я й не знав — і під сильним вогнем ворога ми стали тягнути полковника назад, до рогу, де починались городи і схрещувались вулиці. Дотягнувши щасливо пораненого до цього певного місця, ми скрились із ним за цей ріг городу-вулиці. Роздягнули полковника і стали гамувати кров: дістав він із обрізка два погані постріли в передрамя лівої руки і в стегно лівої ноги. Наблизились і сот. О. Луцький, пполк. Снігурів; надбігла і дружина полковника, вся стривожена. Здається, що був і лікар. Полковник, усміхом, подякував нам за прислугу. Ми відійшли на становище.

Менше-більше в тому ж часі згинув і кап. Грохольські в наступі на стацію Чорний Острів.

Поки ми заходились біля полк. Е. Мишківського, наше праве крило, що наступало городами, на наказ полковника — а не знавши нічого, що він, важко по-

ранений, упав — кинулось у наступ і з цілим розгоном із боєм, змівши ворожу лінію, увійшли до містечка Чорний Острів. Деяко пізніше — Поляки здобули стацію Чорний Острів. Ми опанували положення.

Коло четвертої години пополудні, на місце пораненого полк. Е. Мишківського, прибув із Проскурова полк. Василь Тютюник, — що, в міжчасі, вже вичистив місто Проскурів від большевиків, які, вчора вчором, коли наш поїзд переїжджав Камянецький переїзд, були напали на це місто.

Пішов я ще подивитись на висаджений уночі міст. Паровіз лежав боком у воді. Перші вагони увійшли один в одного, як коробки від сірників. Сотник Б. Гомзин мав щастя: паровіз похилився падати в один бік, а сотник вискочив у противний бік до води.

Большевики відкрили ще слабкий гарматній вогонь по нашій поїзді, але швидко припинили його. Цього ж дня вчором ми вернулись, нашим поїздом, до Проскурова. Наступного дня, ранком, уже без пригод, ми виїхали на Підволочиська, до Тернополя. Тут — полк. Е. Мишківський, цей незрівняний бойовими вартостями старшина генерального штабу, помер від ран, діставши затруєння.

Коли ж большевики нападали на Проскурів, тоді зарубали шаблями — незвичайно відважного, що з усмішкою доброти в очах ніколи не розставався, у бою зрівноваженого старшину — отамана Кирила Карася, що зі своїми гарматами стояв при шляху Камянець Подільський-Проскурів, біля Дніпровських казарм. Майже увесь 1919 рік був він командантом гарматного полку 10-ї Бригади УГА.

На фронт

Не довго стояли ми в Тернополі — рушили на Станиславів. У цьому місті — ще рік тому була це столиця ЗОУНР — було повно війська, українського і польського. Був тут і ввесь наш Генеральний Штаб. Микола Малюта і я примістилися на квартирі в українській родині, недалеко залізничної стації. Тут ми познайомилися з деякими місцевими молодими Українцями, що жили тоді вельми тихо й непомітно, бо польське око слідкувало за ними.

На всьому фронті большевики наступали далі. Наші війська ставили опір, польська армія упорядковувалася до оборони. Найзавзятіше тримались тоді Січові Стрільці під командою ген. Безручка.

Ми з М. Малютою постановили: Генеральний Штаб, це велика честь, але він не для нас. Нам — фронт! І вже збирались іти до ген. Сінклера просити звільнення, як прийшла до нас перелякана пані дому й коротко подала:

— Всіх українських старшин Поляки арештують! . .

У відповідь їй, я попросив, щоб таки зараз покликала до нас панну П. С., мою знайому. І ця, вельми обережно, забігла до нас. Я вручив їй усі мої дрібно писані записки з фронтових дій від Львова, 1918, до Винниці, 1919, місяць грудень, щоб вона все те перexовала, а „я зголошуся колись до вас і заберу собі”. Вона це все забрала, вийшла як і прийшла — спритно й обережно, мов ласичка (і всі ці записки добре заховала, бо я більше їх не дістав!). Ми далі сиділи в хаті й не думали нікуди виходити. Незабаром, прийшли два польські військовики — були це старшини чи під-

старшини, не памятаю — і ми, на їх бажання, показали наші виказки; перевіривши наші виказки, сказали нам забирати з собою наші наплечники й іти з ними. Зброї від нас не забрали. Привели нас на станцію, доставили нас до самого поїзду, що стояв під парою і сказали нам, що зараз ідемо на захід. Усе це зробили вони спокійно і з тактом.

Щойно в поїзді, що віз нас на Ряшів, довідався я, що Поляки викрили в Станиславові змову: деякі старшини Армії УНР із Українцями Станиславова мали виконати протипольський переворот. Подробиць цієї змови я й до нині не знаю, ні її змісту й цілі не розумів і не розумію. Згодом, пізнав я одного нашого, що був діяльним учасником цієї змови, студента Олеса Панчака але він ніколи не хотів про це говорити; а нині — він уже не живе — згинув у самоходовій катастрофі у Мінхені.

У Ряшеві, в цім малім жидівськім місті, — де в околицях є багато сіл, що в них живуть автохтони, ревні Русини, — ми довго не попасали: цілий Генштаб перенесли до Тарнова. Тут, дещо по пригодах відпочивши, М. Малюта і я станули до звіту перед ген. Сінклером, — культурний, тактовний, докладний у службі булавний старшина, — що ми просимо, щоб нас із служби в цім штабі звільнити і призначити, як можна, до Запорозької Дивізії, на фронт. Генерал зміряв нас гострим поглядом — аж утратив я надію на успіх нашого прохання! — і проникливо подивився нам в очі.

— Яка причина, що хочете відходити з Генштабу?

— Ми завжди були фронтовики. До Генштабу взяли нас у Проскуріві. Тепер справи пішли так, що ми краще почуватимемось на фронті! — відповів я.

— Врешті, пане Генерале, ми й не є старшини Генштабу! — додав Малюта.

— Та... воно так... Воно й похвально, що голоситесь тепер, у важкі дні, на фронт. Добре, дістанете документи на дорогу й завтра можете відійти. З вашої служби тут, а зокрема — за вашу гарну поставу в катастрофі й у бою під Чорним Островом, я вельми вдоволений! — і на прощання, подав нам руку.

Наступного дня ми вже їхали поїздом на Львів-Станиславів-Бучач. У Станиславові ми довідались, що до Бучача може ще доїдемо; і „там десь є штаб Запорожської Дивізії”. А хотів я вельми бути в рідній хаті, у родителів, у рідному Бучачі. І з усякими фронтовими перепетіями ми таки добрели до Бучача. На стації стає переді мною мій шкільний друг, римокатолик, Долько Сушинський, що то і в хаті, і в школі, усюди говорив, — як і всі тодішні римокатолики, — лишень по українськи.

— Як ся маєш! — каже. — Гей, давно ми бачились! Але, прикре мушу сказати тобі: тата вже ти не застав! На сам Йордан цього року помер на тиф. —

— Умер... На сам Йордан...

Десь недалеко шалів бій. Над стацією рвалися шрапнелі, то не було догідної хвилини, щоб зупинитися над тими природними виявленнями смутку, над тими образами важкого й невеселого життя мого батька, над його любовю до мене, його сина, вояка — УСС.

Але я таки ще заглянув до хати. Матері з сестрами не застав я — утікла перед боєм на село, до Швейкова, біля Монастириськ, до своєї родини. Вечерою почастивали нас сусіди, а ніч переспали під оборогом, на сіні. Вранці, з музикою кулеметів і гармат, ми пішки подались на Монастириська.

Довідались ми тут, що оперативний штаб Запорозької Дивізії стоїть у селі Олеша, адміністративний у селі Ковалівка. Туди й направили ми наші стопи. Олеша — невелике, галицьке село, не бідне воно та й не багате, серед піль, до сходу — рівнина простилається, убоге на сади й зелень. Штаб Запорозької Дивізії стояв у привітній, господарській хаті. Начальником Дивізії був тоді — на місце полк. Гулій-Гуленка — ген. хор. Гаврило Базільський, шефом штабу був сот. ген. штабу Володимир Савченко. При штабі кожної дивізії Армії УНР перебував тоді польський старшина, звичайно капітан, для звязку. Пронюхали ми важне для мене: хто є ген. Базільський по переконанні, тільки військовик чи й якоїсь партійної закраски, як не краски, і як він наставлений до Поляків, польонофіл чи льоальний до політики уряду? Дізнались ми таке: в першу чергу — Українець. Польонофіл не є, хіба навпаки. Це все мусів я знати, бо якщо голошусь до фронтової служби, то мушу признатись, що документи мої — фальшиві. А все це хотів я сказати особисто лише командантові Дивізії.

Прийшли ми з Малютою під хату штабу й зупинилися з іншими старшинами, що стояли й розмовляли на теми політики дня. Одно памятаю: рожевих надій, на політичні ускладнення гляючи, ніхто не мав. Я слухав розмови й бачно слідкував — коли

польський старшина вийде з штабу на свою квартиру. Брепті, я того діждався. І таки зараз із Малютою пішли ми до штабу. Двері до канцелярії — проста сільська світлиця — були відчинені наостіж. Генерал сидів на лаві й студіював спеціялку. Ми його перепросили й привітали. Малюта, подавши документи, зголосив своє й моє прибуття до Запорозької Дивізії. Генерал встав. Був це високий, огрядний, русявий, із гідним вусом, причесаною чуприною, сірими й живими очима мужчина. Поглянув на документи.

— Добре, панове! Мені старшин треба... Але, власне не в мене голосіться, а в канцелярії штабу!

— Пане Генерале! Ви нам вибачте за неслужбовий шлях, — почав я швидко. — Уважаю за конечний мій обовязок вияснити особисто мою важну справу. Мої особисті документи є недокладні; щоб не впасти в руки Поляків і до таборів полонених, я виробив собі особисті документи в Нестерварці, що я там роджений, що називаюь Осика. Я ж роджений у Бучачі, звуся Островерха. —

І коротко подав мої дані про службу в УГА.

Генерал подивився на мій документ, глипнув на мене і:

— Приймаю до відома! Іншого документу не маєте, а для мене вистачає цей, що вам його виставили в Генштабі в Тарнові. — Призначаю вас: хор. Малюта залишається тут у штабі, а хор. Осика іде до Ковалівки, до адміністративного штабу, й там зголошиться в поруч. Око, що є начальником культурно-освітнього відділу Запорозької Дивізії. Будете йому заступником. —

Цей культурно-освітній відділ мав такий склад: пор. Осип Око (Осипенко), начальник, хор. М. Осика, заступник, козак Юревич, мистець, козак Мазепа, учитель, Галя Мазуренко, поетеса — співробітники. Наші обов'язки: дбати за друковане слово для козаків, пропагувати ідею — вияснювати її і вкорінювати про самостійність України, писати статті до преси, відозви, збирати матеріяли, списувати важні події до історії нової України.

На фронтах кипіли бої. Завдання нашої Армії — стримати наступи большевиків, що постійно напирали. Наша Дивізія і полк Чорних Запорозжців — Черношличники — доказували тоді справжні подвиги. Большевики зокрема „обшановували” Черношличників, що входили в склад нашої Дивізії.

Пригадую собі такий фрагмент. Одного пополудні пішов я у службовій справі до оперативного штабу до Олеші — три кілометри з Ковалівки. Був жнивний час, як добрий господар, сонце припадало до піль, що хвилювали стиглими житами. Жайворонки й війни не признавали, дивуючись, що на полях така пустка, не чути ясного брєніння кіс, ні сухого шелесту серпів, хоч збіжжя уже сипалося. А люди ходили, як причинні — тужили, розпачали, на поля гляючи, війну — як допуст Божий — терплючи. Полагодивши справу в штабі, я пішов із Малютою на його квартиру. Сонце дужим крисом землі доторкнулося, защебетали ластівки, дихнув вітрець мальвами попід вікна хат і все спалахнуло вечірнім, рожевим літнім теплом.

— Спимо в хаті? — спитав Малюта.

— Щось то за-велика тиша! Трохи не романтика, якби не отой фронт за селом. Думаю, спимо ось

тут під хатою, а я й чобіт не скидаю! Ти ж знаєш, що я „забобонний”! — відповів я.

— Справді, тиша така, що якби не большевики на три кілометри перед селом, то я думав би . . .

— . . . чому я не женюсь із Мілею Ковальською? — закінчив я думку Миколи, бо до Мілі його серце й хилилося.

Лежали ми, розмовляли, зайшов молодик, ми заснули. А сон — молодости та ще й вояцької! . .

Заторохтіли кулемети! В селі крики, метушня. Ми — якстій, готові!

— За село! — хтось біля штабу кинув.

Всі бігли за село, щоб звідти вдарити на село, вигнати большевиків, що несподівано вдерлись туди.

Майже рівночасно з метушнею в Олеші, з Ковалівки залунав, прорізав нічні простори гострий свист, а за ним цілий ланцюг свистів Чорношлишників — це їхній наказ: Збірка! До бою! . .

У ту ж саму мить, не ждучи на наш протинаступ, большевики карколомно почали втікати з села Олеші. А за кілька хвилин Чорні вершники, над якими лиш шлики лопотіли, неслись селом навздогін большевикам. Допавши їх за селом, учинили їм кєрваву лазню.

Після цього несподіваного випаду большевиків на с. Олешу, на місце шефа штабу сот. генштабу Володимира Савченка, прийшов підп. генштабу М. Стефанів. Родом був він із Луцька. Це був молодий, під 35 років, високого росту, пристійний, поставний суворий, але товариський, дотепний старшина. У службі говорив мало, звязло, ясно і зрозуміло. Мав — на думку його співробітників — одну, прикру „хибу”: як лиш на

фронті починався бій, за нашою чи за ворожою спонукую, то увесь склад старшин оперативного штабу мусів іти на фронт, як лиш можна, то в першу бойову лінію.

Знад Стрипи подалась Запорозьська Дивізія до Дністра. Спершу, штаб затримався на стації Коростятин. Тут застали ми у вагонах деяку малу частину урядовців Дієвої Армії. Пізнав я тоді поета Володимира Самійленка. Був він росту радше низького, сутулуватий, завсіди добрі розсіяні сині очі, буйна сива чуприна. Був він щиро увічливий і до молодих письменників виявляв добродушну прихильність. Була з ним і його дружина і одиначка доня, — чи не Галя! — яку він постійно пестив і звеселяв. Пізнав я тут і Федора Дудка, письменника, — молодого, чепурного, дотепного, — що був із дружиною Любою і трьома малими дітьми: Юрко, Галя, Ліда. Якраз — розклав він ватру, а діти доносили хмизу — варив воду на чай.

Не затрималися ми тут довше, як один день і відійшли на Галич. Штаби й обози станули тут на горбах, над Галичем, — за руїнами старого замку, — в якомусь присілку на шляху Галич — Крилос. Тут ми зупинилися довше; йшли тут важкі бої з большевиками, що хотіли опанувати Дністер. Найгарячіші бої проходили біля сіл Большівці — Тумир — Тустань — Межигіря. У бою біля Большівців був важко поранений — відламком шрапнелі у ногу — полк. Петро Дяченко, командант Черношлишників. Проте, з поля бою він не зійшов, поки не закінчився бій, і то успішно для нас. Ця витривалість полковника і подвиг

його полку принесли добру і заслужену славу командантові Чорних Запорожців, його полкові, нашій Дивізії і Армії.

Політика — приязни не знає

У тих днях важких боїв нашої Армії у Галичині, а до того — Корпусу Київських Січових Стрільців у Замості, — Полякам удалося розбити Москалів під Варшавою над Вислою. І саме тоді постала „нова” легенда: „Цуд” над Вислою! Його ніколи й не було б, і хто зна, як виглядала б була вже тоді Європа! а з нею й Польща, якби москалі та були мали вільні сили того свого війська, що мусіло битися з Армією УНР у всій Галичині і з Корпусом Київських Січових у Замості, де москалі мусіли їх облягати.

Бої продовжувались. Большевики, після програної під Баршавою, стали відступати на всім фронті. Ми йшли вперед — не на веселоцах. Дні ставали короткі, осінь прибиралася у свої грайливі, українські шати, на душі ставало сумно й трагічно — непевно: Поляки почали з москалями переговори в Ризі. Свого спільника — УНР, її уряд — Поляки „хоць негонорово, але здорово” усунули від участі в цих мирових переговорах. Ми, Армія, про це знали і з скорботою у серці йшли вперед. Поляки ще трималися нас: либонь на те, щоб на наших Землях чинити діла „визволителя”; безлично й безсоромно в літі втікали зпід Києва, безлично і зухвало та по-завадіяцьки тепер, у ту осінь 1920, на тім скравку, нашої Землі, від Збруча по Винницю, грабували населення — як союзники!

Наша Запорозьська Дивізія перейшла Збруч у Сатанові. Це містечко, зараз за східнім берегом Збруча,

мале — як Фрампіль, Браїлів, Дунаївці, Тульчин, Межибіж і інші, що їх в Україні є багато. Є тут і римо-католицька церква. Було там тоді багато римо-католиків, — безперечно й наших людей, що в час миколаївського і семашків „возсоєдиненія” не хотіли перейти на московське цареслав'є, перейшли на римо-католицизм, — що їх польське духовенство — а воно ж, те польське духовенство прикре було в Україні! — так іспольщило, що вони старались і говорити по польськи. Проте, зауваживши нашу неприхильну пошту до їх польськості, стали говорити до нас по українськи.

Ми рушили дальше — вперед Уряд УНР задумав перевести бранку й доповнити, а радше — створити нову Армію. І згідно з наказом нашого Генштабу створено бранкові комісії. Таку комісію створила й Запорозьська Дивізія. Начальником комісії назначили старого, але бойового генерала Яшниченка, Кубанець. Мене призначили до цієї комісії вести пропаганду за бранкою. Штаб цієї комісії осів у Старо-костянтиніві.

Праця комісії не була легка. Це ж, психологічно, для Українців із тодішньою їх національною свідомістю, — була найнепридатніша хвилинка. Адже, як то кажуть, — катастрофа у повітрі висіла! Ми ж лишалися зовсім самотні. Хто з слабим самотником хоче вдатися?

Проте, наказ є наказом! Комісія діяти — мусіла. Моя праця, здавалося б, не була аж така ускладнена. Прибував я у село, куди за мною — інколи й зі мною — прибувала бранкова комісія. Звичайно, як була погода, я тримав віче — сход — на громадському

майдані біля сільської чи волосної управи. Напочатку мав я коротку доповідь. Теми доповідей — наша історія, земельне питання — бо ж у ті часи це було важніше, ніж історія України! — й біжучі справи: дії на фронті, наша політика, політика большевиків. Найкраще розгорталася тема про історію наших визвольних змагань. Але — це була романтика. Селяни цікавилися: а що і як буде з землею, що большевики „давали” їй та ще й „без викупу”. На біжучі теми було так важко говорити, будучи в спілці з Польщею, що я ніколи й не заторкував цієї теми. Чому? Коротко: польське військо, — яке взагалі було для нас колодою, а зокрема після варшавського „чуда”, — ганяло по селах тієї частини України, з якої ми вигнали большевиків, і грабило, без милосердя грабило все: коні, корови, нову чи добру ще обуву, кожухи, а як допалися, то й золото, срібло; священників ограблювали до цурочки — забирали всю хатню і господарську обстановку, зокрема ж патрили за золотом і сріблом. Розуміється, що в такій польській атмосфері пропагувати за конечністю іти до українського війська, за необхідністю творити свою Армію, бо цього вимагає скрутна хвилина України — було важко і безвиглядно. Маса, що союзник чинить їй шкоду і то матеріяльну, — думає теперішньою дійсністю, тобто — серцем, а не розумом, що мовляв, як виборе собі свою політичну незалежність нині, то завтра відбере все те, що в неї пограбували вчора. Не диво, що вельми мало охочих зголосилося тоді до українського війська.

Чудова осінь озолочувала наш край. Лїнівий Слuch думав важку думу, а в його преспокійному пле-

сі осіння глибінь неба тасмно мовчала. А я далі вперто й безуспішно їздив від села до села і закликав молодь іти до нашого війська; і — признатись: не-тактовно, але тактично! — лаяв разом із нашим населенням Ляхів-грабіжників.

У Староконстантинові артист Данильченко, що був членом нашої комісії, зорганізував, при помочі місцевих громадян, театральний гурток. На першу виставу приготував „Невольника” Кропивницького. Хто і які ролі виконували — не памятаю, але добре памятаю, що „Невольника”, Степана, грав таки я. По виставі ген. Яшниченко стискав мою руку, бо й не сподівався, що в нього „такий знаменитий актор!”. І запросив на вечерю.

При кінці вересня 1920 прийшов наказ, що наша бранкова комісія вертається до Дивізії. Ясні, соняшні ранки вже прибиралися у білесенький іней. Наші гармати далі гатили по московських становищах у смузі Летичів — Літин — Козаки. Тут і там наша піхота ще вибивала ворога з сусідніх сіл. Черношлишники полк. П. Дяченка — що його заступав його ж рідний молодший брат — далі шоретко нападали на большевиків, кожної хвилини, де лин могли, рубаючи їх без милосердя. А в повітрі висіли останні акорди трагічного для нас ризького договору.

Наш штаб стяв тоді у Межибіжі. Праця у культурно-освітньому відділі ішла вже вяло, хоч ми ді-стали три сили більше. Найдіяльніший у ті дні був мистець Юревич: робив незвичайно цінні нариси, студії із славного там, ренесансового стилю замку; то утривалював портрети знатніших наших дивізійних

героїв, старшин і козаків. Його архів був повен цих матеріалів.

Врешті — 8 жовтня 1920 — сподівана вістка прийшла: Польща з Московією підписали мировий трактат у Ризі. Усе польське військо з України, врешті, забралося. Залишилася тільки Армія УНР.

— Представників УНР, ні від ЗОУНР, до Риги не допустили і знехтували їх, але варшавський трактат із цвітня 1920, то Польща не знехтувала, а обстоювала його правосильність! — глухо виповів свою думку ген. Базильський.

І так, у безнадійному, але у справді героїському стані, як лицарі абсурду, ми ще стримували большевицькі наступи, що знову почалися, ми ще робили постійні випадки на большевиків, постійно втримували живі звязки з нашими повстанцями в запіллі большевиків аж до 21 листопада 1920: тоді большевики, зосередивши всі свої сили проти нас, почали загальний наступ на всьому фронті. Ми стали відступати, з постійними боями, до Збруча.

На Збручі, в селі Токи, вже привітали нас учорашні спільники-союзники, Поляки, і ми перед ними стали складати зброю. Одні частини переходили, склавши зброю, на правий беріг Збруча, інші ж у той час — ізокрема Черношличники! — стримували напір большевиків.

У просторах клалися перші, північні смерки. Зимні й морозні мряки висіли над землею. На горбах, якось уперто і їдко, стрикотіли ще наші кулемети, щоразу зносилося і мішалося „Слава!” з „Ур-ра!”. Ми — тихі, сумні, пригноблені наближалися до останнього моста.

А праворуч біля цього моста, на лівому березі Збруча, на горбку, маяв і люто у вітрі лопотів символ нашої Волі — Український Прапор. Біля нього стояв полк. Гулій-Гуленко — з затисненими щелепами глядів у сірі далі. А біля Гуленка збиралися останні лицарі абсурду — охотники йти в повстання. Я завагався. Нудьга, невігода програної у серці нила. Куди ж його?.. Іти з ними?.. Вмить — мигнуло перед очима: мало тобі року й чотири місяці боєвих походів і важких трудів, небезпек, тифів, чотирокутника безвиглядности і смерти на цій до глибин душі чудовій, а такій нещасній Землі, де й брат на брата йде?..

І аж — іще нині — дивно, бо майже на закінчення моєї думки швидким і певним кроком наблизився до мене мій начальник, полтавець, пор. Осип Око.

— Ти, в повстання не йди! Залишайся з Армією: куди вона йде, туди підеш і ти. Обовязки начальника відділу передаю на тебе. Щиро дякую тобі за твою ревну співпрацю. Прощай! — і майже бігом подався під прапор, що лопотів-гарчав у вітрі: поручник Осип Око-Осипенко

Зовсім смерклося. Ми всі, обезбронні, стояли сірою масою на якійсь широкій толоці, зараз же біля мосту, на правому березі Збруча. А козаки, повстанці, — гідна сотня кінноти, — якомсь твердо й непорушно сиділи вже на конях із своїм отаманом, полковником Гулій-Гуленком, на чолі, готові до лету. Рвучко знялася пісня-гимн: „Вже воскресла Україна”! І з гомоном гимну, припавши до грив своїх друзів-коней, понеслися ці таємні вершники балками на схід, розтаївшись у зимних смерках просторів.

По нас шпарив палкий мороз. Вітер вгризався до наших кісток. Уся наша Армія була тут на цій широченній толоці. Ми порозкладали ватри й довкола них повкладалися до сну. Всі покупилися — старшини й козаки — в три погибелі. Ватра, як мама, гріла з одного боку, а з другого боку, як свекор, палив мороз. А над нами зорі зубами дзвонили! . .

Епілог

Пішки, то хурами дістались ми до Тернополя, очевидно — в супроводі польських вояків. Тут завантажили нас до вантажного поїзду, що притаскав нашу Дивізію до Перемишля. Вивантажилися ми тут і подалися на село Пикуличі, де нашу Дивізію й Полк Чорних Запорожців примістили в казармах кінноти. Усі ж канцелярії, штабу Дивізії і полків, дістали притулок у адміністраційному будинку цих казармів. Тут же, в досить просторій кімнаті, примістився Культурно-Освітній Відділ Запорожської Дивізії. Усі вищі старшини, всі начальники самостійних відділів мали право й могли мешкати в селах Негрибка — Пикуличі на кватирах. Із цього права скористав і я, й жив у Негрибці, у гостинній хаті добрих господарів Х.

Життя у цьому таборі стало прокидатися. Це пробудження виявилось, очевидно, тільки в духовій формі: релігія, культура.

Наказом по Дивізії я став начальником Культурно-Освітнього Відділу. На моїх співробітників я собі вибрав: хор. Микола Аполлонович Калинець, мій перший заступник, хор. Микола Лазаренко, другий заступник, козак Семен Корнієнко, секретар. До відділу

входили ще дві молоді студентки: Галина Мазуренко і друга, прізвища якої не пригадую собі. На першій нараді управи нашого відділу ми постановили перейти на ширші рейки діяльності, ніж досі. І, передискутувавши ті „ширші рейки”, зараз же накреслили ми плян праці: створити найнеобхідніші, що вже могли б діяти, секції, які входили б у рямці діяльності К. О. Відділу: 1. Редакція, 2. Українознавство, 3. Мистецтво. — Постановили ми видавати, покищо двотижневик, „Запорожець”. Начальним редактором назначив я хор. М. Лазаренка, а козак С. Корнієнко — секретар. До складу редакції, на постійних співробітників, ми попросили: полк. Мантуляк — військові справи, козак Брас, — правдивого прізвища не пригадую собі, лишень цей псевдонім, — література, критика, філософія, хор. Арсен Корнійчук — мистецтво, архітектура. В секцію українознавства входили: хор. М. А. Калинець — голова й душа секції, співробітники — знаменитий хор. Шаргун, дбайливий хор. Гречанівський, тихий і працьовитий хор. Михайло Гікавий і інші, що їх імен не пригадую собі. Всі співробітники, що входили до К. О. Відділу, разом із секціями, були вищої й середньої освіти, ідейні, від дитинства виховані в українськїм дусі. (Треба би пам’ятати, що тоді було багато, як не більшість, таких, що свідомими й діяльними Українцями стали щойно з революцією 1917 року). Були це люди чистих і тривких характерів, щирі і згідні у співпраці, не виявляли ніяких партійних розбивацьких нахилів, а найголовніше — стояли на висоті своїх обов’язків і завдань. Були між ними добрі учителі-педагоги. При Полку Чорних Запорожців один із старшин — постав-

ний, стрункий, синьоокий, русявий, вельми культурний у вислові й поведінці, надто — інтелігентний у виконванні музичних творів, у їх інтерпретуванні — zorganizував прегарний хор. Усе те почало в таборі діяти: доповіді, концерти в першу чергу. Далі, Отець Протоєрей Пащевський, духовник Полку Чорних Запорожців, став організувати релігійну діяльність, почавши від приміщення для молитовні.

В таборі було жіноцтво. Деякі старшини, вищого ступня чи адміністраційних штабів, мали з собою, з України, свої дружини й дітей. Були й сестри-піклувальниці при лічницях. Між ними була доброї і шляхетної душі Олена Данилевич. Її знав я ще з зими 1916, коли я був полонений у Гусятині; і вже тоді українства вона не цуралася та ще й подарувала мені тоді збірку поезій О. Олеся „З журбою радість обнялася”; з ним вона й приятелювала.

Прийшло Різдво Христове і Йордан. Не були вони веселі. По кінських стайнях на прічах тускло блимали свічки. Козаки і старшини єдналися, співавши коляди і щедрівки: хотіли зняти з серця біль, тугу за хатою, за рідними, за краєм, що ризький трактат замкнув їм. Дехто з нас святкував ці свята з родинами сіл Негрибка-Пикуличі. Були й такі, що й до Перемишля ходили на ці свята. А — як не помиляюсь: на Йордан, Українці княжого міста Перемишль улаштували в Народньому Домі прийняття-гостину для усіх старшин нашого табору. Була це щира, добра і з серця зустріч братів.

Та — либонь ці наші зустрічі, це співжиття спричинили те, що несподівано польська влада перенесла наш табір, — при кінці січня або з початком люття

1921, — до Вадовіц. І зігнали нас тут до великого табору, що його ще Австрія збудувала та й колочими дрютами огорнула. Бараки — просторі, прічі — широкі, а бліх, блощиць і щурів, що-неміра й до вибору!

Тут ми застали вже дві Дивізії — Третю Залізну й Четверту Київську. Генерал Базільський, як начальник Першої Запарожської Дивізії, став начальником усього Дивізіону. К.О. Відділові Запарожської Дивізії були підчинені усі К.О. Відділи й двох згаданих Дивізій.

У цьому таборі життя ще більше пожвавилося. Тут почало виринати й партійництво, правда, не прибравши прикрих форм. Найвидніші ж були ес-деки, есери й гетьманці.

При нашому штабі створено комісію, що стала перевіряти старшинські ступні усіх старшин, від хорунжого до полковника. Перевірка відбувалася у формі суворій і безоглядній. Ще нині пригадую собі, як це всі „здеградовані” мовчки і скоса споглядали на отих керберів ладу й дисципліни — на двох старшин із цієї комісії: один — молодий, стрункий, худий, гостроносий, із проникливими очима і тонкими губами; другий — також молодий, огрядний, депо неповоротний, високий, твердо усміхнений і твердих очей. Обидва сотники. А до того — мали одну, гідну зависти прикмету: їх старшинські ступні штабових сотників були ще з царської армії. Був тоді у таборі такий полковник Гришко. Завсіди беззакидно й чепурно одягнений, із блискучими відзнаками й чотирма пасками на синьому тлі, — а до того й угору підкручений вус. Здавалося — джигун, а не старшина!

І дя безмилосердна перевірна комісія звела цього полковника на... хорунжого. Це було прикре!..

Культурно-Освітній Відділ зріс, поширився новими силами з двох інших Дивізій. Головою мистецької секції став Василь Крижанівський, наш славний мистець імпресіоніст, а архітет Арсен Корнійчук став його заступником. Школа українознавства працювала щоденно в годинах точно означених. Музична секція, якою проводив сот. Петро Вержиківський, композитор, вела навчання співу, читання нот, приготувляла концерти. Пригадую собі, як це на одному концерті, за наполегливою намовою П. Вержиківського, співав я з ним дует його ж композиції. Заголовок і зміст дуету — я зовсім забув. Мистецька секція, завдяки В. Крижанівському — польський полковник, комендант нашого табору, вельми поважав його! — хто зна чи таки не найкраще розвивалася. Мала вона просторе приміщення на постійні вистави, діставала й невеличкі фонди від пана полковника. В цій секції були згуртовані всі мистці і охотники учитися малярства. Та й редакція задумала скріпитися й поширитися, стати на сильні ноги друкованим словом. Виринула думка: видавати тижневик „Запорожська Думка”, а припинити журнал „Запорожець”; постаратися за дозвіл — купити за невеликі фонди малу, уживану, але ще добру друкарську машину. З цими справами я пішов до ген. Базільського.

— Як бачу, то будемо воювати друкованим словом! Ідея добра!..

І рада-в-раду, одного ранку, почистившись, прибравшись, діставши якусь марну суму гроша й подорожні документи, я поїхав у Варшаву по ту стару

друкарську машину. Прибувши вже добре сполудні до Варшави, став я шукати вулиці, при якій жив сот. Антін Коршнівський, бо в нього мав я приміститися, з ним обговорити справу друкарської машини. Несподівано, на якійсь одній із головних вулиць, недалеко переді мною побачив я високу постать нашого старшини генштабу, що — з-заду нагадала мені підп. Стефаніва, шефа штабу нашої Дивізії, який у таборі не жив, а дома, в Луцьку. Я надав ходи, зрівнявся: це таки був підп. М. Стефанів. Привітавшись із ним, ми повели розмову на таборі теми: його цікавило життя наших вояків ув умовинах відокремлення.

— А тепер підемо дещо зісти. Вечором підемо на оперу „Аїда” Вердія. Запрошую вас. Переночуєте в мене; маю гарну, простору кімнату! — запрошував милий наш шеф штабу.

Юнаком перебув першу світову війну на фронті; „старою війною” відслужив, і то до останньої хвилини, в Українській Армії; опери з роду не бачив і не чув, бо дома „вулиця”, це ще не опера, на фронті ж опер нам не давали; ніби був я вже й „актьором” і „режисьором”, і грав у „Гаркун Задунайських” театрах! І не диво, що запросини піти вперше в житті на оперу, нехай, що й у Варшаві, — з радости трохи не розперло мене. Я щиро подякував за ці запросини.

Наступного дня пішов я до сот. А. Коршнівського. Був це мужчина в літах, середнього росту, худий, із аскетичним, гострим обличчям і таким же носом, очі сірі й проникливі і з мефістофельською борідкою — русявою, з буйною письменницьки зачесаною чуприною. Зробив на мене вражіння — людини суворої, чесної, вдумливої. По званні — письменник, я був би

сказав — мислитель. Представився я йому, привіталися, я сказав йому — звідки й у якій справі прибуваю до нього. По довшій розмові з ним, прийшов я до переконання, що був він, либонь, соціяліст-революціонер: виходило воно ясно з його поглядів на тодішні наші політичні справи і їх розвиток — ні в кут, ні в двері.

Щодо друкарської машини — він щиро зацікавився, якби то набути її. І таки зараз пішов зі мною до відповідних людей питатися за такою машиною. По довгих хожденіях і шуканині він натрапив на таку машину, що й ціною підходила нам. Я вернувся до табору з тим, що А. Коршнівський, діставши від нас гроші, сам уже припилює, щоб машину вислали до табору у Вадовицях.

У таборі застав я новину — був заповіджений приїзд Гол. Отамана С. Петлюри до нашого табору. Ніяких окремих приготувань із приводу цього приїзду не робили. Воно було й краще — щоб Головний Отаман мав непідроблений образ нашого таборового життя, його щоденщини і сірости: все в таборі мало діяти нормально, як і щодня.

Якось, либонь на тиждень перед приїздом Гол. Отамана, прибув до нашого табору сот. Б. Гомзин, із нашого генштабу. Зайшов він і до мене, до бараку число 17, де містився К. О. Відділ Дивізіону, де я й мешкав „на столі”. Ми були знайомі ще з літа 1920, коли я служив у нашому генштабі. По нашій короткій розмові, сот. Б. Гомзин, кинувши оком по бараці-канцелярії, де працювали мої співробітники, а на стінах висіли картини наших мистців у таборі, — дещо притишено сказав:

— Будь ласка, зайдіть до мене до готелю, — подав назву, число кімнати й годину, — маю з вами довірочну розмову. —

Стало мені і цікаво, і непривітно. Цікаво — що це за таємна справа? Непривітно й нудкаво — й до нині не люблю довірочних розмов із людьми з розвідки. Перемогла цікавість.

— Добре, пане сотнику, прийду!..

В означену пору прийшов я до сот. Б. Гомзина. Привітав він мене щиро й тепло, — була бо це людина, як то кажуть, доброго тону, а при тім по-нашому щира, привітна й доброго серця. Став він говорити про наше таборове життя, про погані санітарні умовини табору, про його незабезпеку на зимовий час. Зійшов і на рух партійної діяльності в таборі, що стала прокидатися. І дійшов до речі, що діяльність гетьманської організації таки живо позначається.

— Підполковник Гавришко їхній мотор!

— Так, я це знаю. І добре зауважили ви: він діє, але й не скривається з своєю діяльністю! — кажу.

— Саме цю особу не сміємо пустити з наших очей, його треба пильнувати, за його діяльністю і за його співробітниками слідкувати...

Я уважно глипнув у живі очі мого співрозмовця й, подумавши, поволі ясно сказав:

— Ні! За таку справу, нині, у таборі, я не беруся. Це справа партійного характеру, а я займаю таке становище, що й не можу бути партійний, а радше — краще, що я непартійний, бо маю підчинених із усяких партій, що співпрацюють зі мною гармонійно і віддано; і то може саме тому, що я безпартійний! —

Сот. Б. Гомзин іще переконував мене, що про мою працю у цій ділянці знатиме лиш він, і що необхідно пильнувати цього типа, Гавришка, — але я рішуче відмовився. Ми розпрощалися, я б сказав — холодно. Дав я слово, що про цю нашу розмову нікому не буду говорити. Нині — це вже історія, а не тайна.

Сьогодні, як пригадую собі паризький процес із 1926 проти вбивника Шварцбарта за убиття Головного Отамана Симона Петлюри; як згадаю оту бідну, нікчемну постать Гавришка на цім процесі, як свідка оборони Шварцбарта; як цей холуй Москви, Гавришко, на долівку ниць падав, плакавши над переслідуваними Жидами, — то „нюх” сот. Б. Гомзина досі подивляю.

Наближався заповіджений день приїзду Головного Отамана до нашого табору. Якби там не було, — хоч і казали: не причепурювати сірої дійсности табору! — то приїзд Голови Держави у відвідини до нас, мимохить змушував нас до того, аби привести табір до зразкового ладу й порядку. Найпристойніше прибрали барак-театер, бо тут і мала відбутися головна зустріч із Головним Отаманом, і обід.

Прибув він до нашого табору чи не в останніх днях березня 1921. В його оточенні були — з тих, що ще памятаю — міністри Андрій Ливицький і ген. Сальський. Майже всі наші старшини в таборі, з ген. Базильським у проводі, привітали Головного Отамана при вході до табору. Головний Отаман — при своїй у нього звичній полтавській повільності і спокою — заглянув до кожного бараку, щиро й по-товариськи розмовляв із козаками, а вони — деякі — дотепно відповідали на його запитання про таборове життя.

Прийняття й обід відбувся в бараці-театрі. Під час обіду, в розмові Головного Отамана з старшинами, найсуттєвіший дотеп стругнув полк. Петро Дяченко:

— ... Мені таке здається, Пане Головний Отамане, що ми, як здобудем самостійність нашої України, то, привикши завсіди воювати, ну, а війни ж уже не буде, почнемо з собою воювати!..

Одні засміялись на цей дотеп, інші негодували на полк. Дяченка, але — як подумати — дотеп сумний, це правда, але близький нашої правди...

Головний Отаман ховзнув спокійним, сумним поглядом по своєму полковнику, наче говорив:

— У цьому й наше лихо...

Нині, після стільки бурхливих років і їх подій, згадати цю постать ідеаліста, що свої політичні задуми будував на вельми романтичних, мрійницьких основах, то — приходиться схилити перед ним голову: сім куль, що він дістав їх від Жида Шварцбарта, всі його помилки — виправдали.

І щиро скажімо собі: чи є у нас бодай один провідник народу, щоб непомильний був?..

Та й чи є під сонцем нарід, щоб мав такого чистого і непомильного у політиці провідника?..

Тільки — нарід, що є нацією, державою, у його провідників помилок, інколи, не видно, — або нам таке здається; — а як і видно, то кожен із цих провідників, як хоче, має змогу, варстат, а буває — й час, щоб направити ці свої помилки.

**

Надійшла весна. Горби й балки цієї невеселої місцини Вадовиці зазеленіли ясною, молодою зеленню. Річка спокійно несла свої скупі струми. Серця наші

били смутком, безвихідністю, сірістю. Кожен снував свою думу: вирватись у світ і починати нове життя!

А життя у таборі далі ішло своєю якоюсь сірою ходою: надій мало, але життя, молодість — творило їх. Редакція ще випускала, вельми почитного у таборі, „Запорожця” на шапірографі і ждала дня: коли нарешті прибуде друкарська машина, щоб „Запорожську Думку” випустити правдивим друком! Я ж, трохи не щоденно, весною, ходив на ставища й доріжками поміж саджавки проходжувався, милуючись блисками та ігрою риби, думи снував. Молодість не давала спокою — кожне життя у таборі беззмісьне!..

Аж, якось ранком, у місяці цвітні 1921, ще смашно спав я на „моїм столі” у бараку число 17, як до мене прийшли два польські польові жандарми. Вони мені вияснили різницю між Осикою і Островерхою, між Нестерваркою і Бучачем, сказали вставати, моє „добро” до наплечника складати й іти з ними...

Віндгем, Н. Й.

16 липень — 16 серпень 1964.

